

KÖZLEMÉNYEK

David Verbec könyvtárának töredéke a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban. R. Harkó Viola és Vida Tivadar hívta fel a figyelmet arra, hogy a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár könyvritkaságai között több olyan kötet található, amelyet a krajnai származású és Németországban híressé vált orvos, David Verbec (Verbezius, 1577–1644) látott el tulajdonosi bejegyzésével.¹ Bár Verbezius működése és könyvgyűjtése a 17. század elejére esik, amely időpont már túl van a régi és ritka nyomtatvány fogalmának határán, a könyvtár — a szorosan vett könyvritkaságokon kívül — az egész állományából eddig véletlenül előkerült és kiemelt Verbezius-könyveket is ritkasággyűjteményében őrzi. Számuk nem nagy; Verbezius két saját művével együtt összesen 24 kötetről, illetve — mivel ezek nagy része tulajdonosi kolligátum — 59 nyomtatványról van tudomásunk.* De ha a tulajdonosi bejegyzések szempontjából nézzük végig a könyvtár ritkasággyűjteményét, a Verbezius-könyvek mennyisége különleges jelentőségűvé válik. Az Orvostörténeti Könyvtár állományának heterogén eredetét tükröző ritkasággyűjteményben ugyanis a Stessel Lajost² megelőző időkből csak elvétve található olyan possessor, akinek a bejegyzése több kötetben is megismétlődne. Három, tulajdonosi bejegyzésével ellátott könyvvel eléggé ritka kivételnek számít pl. még Ruland János Dávid is, aki pedig Magyarországon, Pozsonyban működött.³ A könyvtár ritkasággyűjteményében Stessel mellett — könyvei számát tekintve — Verbezius a legjelentősebb tulajdonosi személyiség. Ez a tény annál is inkább figyelemre méltó, mert Verbezius Németországban működött, és magyar kapcsolatairól nem tudunk; eléggé meglepő tehát, hogy könyvei éppen egy budapesti könyvtárban bukkannak fel említésre méltó mennyiségben.

A továbbiakban ezt a csak töredékeiben ismert könyvtárat szeretném bemutatni, amelyet elsősorban azért tartok ismertetésre érdemesnek, mert olyan orvosnak az érdeklődési körét, szakmai igényességét reprezentálja, aki nem tartozott ugyan kora medicinájának élvonalába, de gyakorlati és elméleti munkásságával kora átlagából kiemelkedve, méltó arra, hogy a mai orvostudomány megbecsült elődei között tartsa számon.

David Verbezius 1577-ben⁴ született Krajna fővárosában, Ljubljanában, a krajnai lutheranizmus és a nyomában járó szlovén nemzeti irodalom kibontakozásának virágzó

* Cikkem eredetileg e könyvek jegyzékét is tartalmazta, azonban ezt a Szerkesztőség, terjedelmi okok miatt, nem tudta közölni.

¹ R. HARKÓ V.—VIDA T.: *Jelentős régi orvosi művek a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtárában*. Az Orvosi Könyvtáros. 8. (1968), 3. 149.

² T. PAJORIN K.: *A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár Ritkasággyűjteménye*. Orvostörténeti Közlemények. 78–79. (1976), 111–112.; 3. lj.

³ Uo. 123.

⁴ Verbezius életének és munkásságának ismertetéséhez a következő kézikönyveket használtam: JÖCHER, Chr. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. IV. Leipzig 1751, 1520. col.; VALVASOR, J. W.: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Laybach 1689. III. 373–375., VI. 351–352.; DIEMITZ, Au.: *Geschichte Krains*. I–IV. Laibach 1874–1876. 3. Bd. 452., 476.;

központjában. Az 1530-as években innen kezdte el széthinteni Krajna fogékony nemessége és polgársága körében a lutheri reformáció tanait Primoz Trubar, Krajna Lutherja.⁵ A 16. század második felére már Krajna lakosságának nagy része áttért a protestáns hitre, aminek anyanyelvű terjesztésében jelentős szerepet játszott Ljubljánában az első evangélikus gimnázium⁶ és Manlius nyomdája (1575–1581). Verbezius születése után nem sokkal (1578) kötötték meg a katolikusok és a lutheránusok a tiszavirág életű brucki egyezményt,⁷ ami némi nyugalmat, a szabad vallásgyakorlat reményét ígérte a protestánsüldözésektől fenyegetett krajnai lakosságnak. A vallási viszálykodás azonban csak ez után kezdődött el életre-halálra. Egyik jelentős akciójára 1582-ben került sor, amikor — Károly főherceg többszöri parancsára — arra kényszerültek a krajnai rendek, hogy kiűzzék hazájából Manliust, az első krajnai nyomdászt, aki többek között kiadta Jurij Dalmatin szlovén fordításában Jézus Sirák fia bibliai könyvét. Mint ismeretes, Manlius — zsebében a württembergi herceghez szóló ajánlólevéllel — Grazig jutott el, majd innen a protestáns Batthyányiak németújvári birtoka felé vette az útját.⁸

Verbezius lutheránus családból származott. Apja, Michael Verbezius Ljubljana tekintélyes polgáraként tagja volt a brucki egyezmény értelmében létrehozott egyházügyi főtanácsnak, amely egyben Krajna első iskolatanácsa is volt. Így Michael Verbezius iskola-felügyelőként is működött.⁹ 1583-ban a főadóhivatal ellenjegyzője, később főadószedő volt; 1593 körül halt meg.¹⁰ Davidon kívül még egy fiáról tudunk: Janez (Johannes Baptista) Verbeziusról, aki — szülővárosában maradván — az ellenreformáció kényszerítő hatására katolizált. Ő is Ljubljana legelőkelőbb polgárai közé tartozott; 1606-ban mint tartományi gyógyszeressel találkozunk vele, 1625–1628 között ő volt a város polgármestere.¹¹ A Verbezius család kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkezett Krajnában. Valószínűleg David apjának unokatestvére volt Lucas Verbezius gutenfeldi plébános, aki 1578-ban tért át a lutheri vallásra.¹² Egyik fia, Michael Verbezius szintén a papi hivatást választotta; Teplitzben működött lelkészként, majd az ellenreformáció elől Horvátországba, a Zrínyi grófok birtokára menekült.¹³

Elemi és középfokú tanulmányait valószínűleg szülővárosában végezte Verbezius, majd 1594-től a Krajnával szoros kapcsolatokat tartó tübingeni akadémián tanult tovább: Krajna ösztöndíjasaként teológiát hallgatott.¹⁴ A tübingeni akadémiától csakhamar megvált,¹⁵ és Strassburgban folytatta tovább tanulmányait. 1596 áprilisában már Johann Ludwig Hawenreuter filozófiaprofesszor tanítványaként tett bizonyosságot filozófiai isme-

Enciklopedija Jugoslavije. 8. Zagreb 1970, 477. — A legutóbbi szerint Verbezius 1578-ban született. (MANGETUS, I. I.: *Bibliotheca scriptorum medicorum* [Genevae 1731] c. művéhez nem sikerült hozzájutnom.)

⁵ VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. IV. 426–431.; *A szlovén irodalom kistükre*. Vál., bev. Stanko JANEZ, Szerk. KARIG Sára. Bp. 1973. 86.

⁶ VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. IV. 436.

⁷ *Az Osztrák—Magyar Monarchia irásában és képben. Karinthia és Krajna*. Bp. 1891, 342.

⁸ SENNOWITZ A.: *Manlius János. Adalékok a magyarországi nyomdászat és könyvkereskedelem történetéhez*. Esztergom 1902, 22.; GULYÁS P.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931, 210–211.; FITZ J.: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedés története*. Bp. 1967, 260.

⁹ DIEMITZ: *Geschichte Krains*. Bd. 3. 146.

¹⁰ ELZE, Th.: *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*. Festschrift zur vierten Säcular-Feier der Eberhard-Karls Universität. Tübingen 1877, 84.

¹¹ Uo.; DIEMITZ: *Geschichte Krains*. Bd. 3. 456.

¹² DIEMITZ: I. m. Bd. 3. 181; ELZE: I. m. 74., 84.

¹³ ELZE: I. m. 74.

¹⁴ ELZE: I. m. 85.

¹⁵ ELZE: I. m. 85. szerint azért vesztette el tübingeni ösztöndíját, mert orvostudományt kezdett tanulni.

reteiről (*Theses ethicae ... De beatitudine civili*. Strassburg, 1596; 1. lejjebb). Később orvosi stúdiumokkal foglalkozott a strassburgi akadémián. Két kis orvosi munkája jelent meg nyomtatásban 1598-ban, amelyek szerint ugyanebben az évben már a magiszteri fokozat birtokában, Israel Spach elnökletével vitatott meg orvosi témákat. Állítólag Padovában is tanult Verbezius orvostudományt,¹⁶ azonban ennek nem találtam nyomát.¹⁷ 1599-ben — egyik könyvének bejegyzése szerint — még Strassburgban tartózkodott. 1600 februárjában a bázei egyetemen találjuk; itt szerezte meg ez év március 10-én az orvosdoktori címet.¹⁸ Még ugyanezen év őszén, október 16-án mint philosophiae et medicinae doctor újra beiratkozott a tübingeni akadémiára, ahova Wolfgang Dietrich és Johann Georg von Lamberg krajnai főnemesek praceptoraként érkezett. A testvérpárral valószínűleg Strassburgban találkozott ezt megelőzően.¹⁹ Ez idő tájt értesülhetett arról, hogy szülőhazájába való visszatérése csak azon az áron lehetséges, ha lemond vallásáról. 1601-ben a krajnai protestantizmus végleg vereséget szenvedett az ellenreformációtól, amely a felégetett protestáns könyvek fényénél ünnepelte győzelmét, és száműzte azokat, akik nem voltak hajlandók visszatérni a katolikus egyház kebelébe.²⁰ Verbezius inkább választotta a szülőhazájától való — egy életre szóló — számkivetettséget, mint hitének megtagadását.²¹

Tübingenben a Collegium illustre-ban tanított, és 1601-ben megházasodott. Orvosi praxist is folytatott, amivel igen hamar tekintélyt szerzett magának. 1602-ben a württembergi udvari tanács és Matthaeus Enslin jogprofesszor ajánlásával Ulmba érkezett, ahol engedélyt kapott a praktizálásra. 1607-ben került be az ulmi Collegium medicumba, ahol gyakorlati és elméleti munkásságával vívta ki hírnevét.²² 1615-ben Ulm más előkelőségei mellett róla is rézmetszetet készített Lucas Kilian.²³ E kép alatt ez az epigramma áll:

Verbezi frons haec, unam triederida postquam
Egerat, et septem ducis Olympiadas.
Caetera quaere intus. Testatur Hygeia, Fati
Quae novit telis amplificare moras.
Das olim Latiis, Epidaure, Aselepiion oris,
Dexter ita Ulmanis Carnus alumnus adest.²⁴

1619-ben Verbezius felmondta ulmi állását. Felmondásának az volt az oka, hogy többször szót emelt az orvostudományba tarthatatlan módon és méretekben belekontárkodó kuruzslók, csalók, szélhámosok, bábák és vénasszonyok ellen, a város vezetőségétől azon-

¹⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*. i. h.

¹⁷ Ellenben tudunk egy bizonyos Georg Verbitius Carniolanusról (valószínűleg az említett Lucas Verbezius fia), aki 1583-ban bölcsészetet és orvostudományt hallgatott a padovai egyetemen. (ELZE, i. m. 74.)

¹⁸ *Die Matrikel der Universität Basel*. Hrsg. H. G. WACKERNAGEL. 2. Bd. Basel 1956, 487. — HUSNER, Fritz: *Verzeichnis der Basler medizinischen Universitäts-Schriften von 1575—1829*. Sonderdruck aus der Festschrift für Dr. J. Brodbeck-Sandreuter (18. Juni. 1942). [Basel 1942.] 42.

¹⁹ *Die Matrikeln der Universität Tübingen, 1600—1710*. 2. Bd. Bearb. von Albert BÜRK, Wilhelm WILLE. Tübingen 1953, 3. — ELZE: I. m. 84.

²⁰ VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. IV. 468.

²¹ ELZE: I. m. 85.

²² *Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm*. Hrsg. Albrecht WEYERMANN. Bd. 1. (Ulm 1798) 519.

²³ THIEME, U.—BECKER, F.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. XX. Bd. Leipzig 1927, 298. — Ez a portré, amely az *Enciklopedija Jugoslavije* i. h.-en Cavtat, Grafička zbirka B. Bogišića aláírással látható, Verbezius *Exercitationum medicarum super disputat. quodam de peste liber unus* (Campoduni 1618) c. művében is megjelent (ELZE, i. m. 85.)

²⁴ Közli: VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. II. 352.

ban mégsem kapott segítséget. 1621-ben Stuttgartban találjuk, majd onnan Augsburgba távozott, ahol 1627-ig a Collegium medicum tagjaként működött. Ezután Strassburgban nyert alkalmazást.²⁵ Utolsó állomáshelye Speyer, ahol 1644-ben²⁶ halt meg. Fia, Alexander Verbezius szintén orvos volt, akinek elméleti munkái²⁷ is ismereteseek.

Verbezius orvosi praxisáról — a fenti általánosságokon kívül — szinte semmit sem tudunk. Feltételezhető, hogy receptjeinek egy részét más orvosok is alkalmazhatták — egyik receptjét még a 18. században is használták.²⁸

Elméleti művei közül a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban megtalálható a már említett két, strassburgi tanulóévei idején megjelent művének egy-egy példánya. Ezek egyike szerepel egyes bibliográfiákban, de kempteni kiadványként; a másiknak viszont nem találtam nyomát. Címük:

*Disputatio medica de temperamentis, quam ... sub praesidio ... Israelis Spachii medicinae doctoris, eiusdemque in celeberrima Argentinensis Reip. Academia professoris ordinis publicae exercitationis gratia disputandam proponit M. David Verbezius Labacensis Carniolanus. Argentorati, excudebat Antonius Bertramus, Academiae typographus, 1598.*²⁹ — 6 sztl. lev. 4° (L. sz. 9193, r. sz. S. 35.)

*Syztésis pathologicá De morbo eius speciebus et differentiis, quam ... in Scholis Medicorum inelytae Argentoratensium Academiae sub praesidio ... Israelis Spachii, medicinae doctoris et professoris ordinarii, praceptoris colendi disputandam proponit M. David Verbezius Labacensis Carniolanus filiatros. Mense Decembri. Argentorati, excudebat Antonius Bertramus, 1598.*³⁰ — 14 sztl. lev. 4° (L. sz. 8790, r. sz. S. 34.)

Verbeziusnak még a következő műveiről van tudomásunk:

Theses ethicae peri eudaimonias tés politikés, De beatitudine civili. Ex lib. I. et X. Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum desumptae, quas ... in Scholis Philosophorum Academiae Argentoratensis sub praesidio ... d. Ioannis Ludovici Havvenreuteri ... disputandas proponit David Verbezius Labacensis Carniolanus mense Aprili. Argentorati, excudebat Antonius Bertramus, 1596.³¹

Disputatio de temperamentis. Campoduni, 1598.³²

De hydropé syztésis, 1600. (Doktori tézisek.)³³

Tractatus de peste. Campoduni, 1617.³⁴

Exercitationum medicarum super disputationem quadam de peste liber unus. (Kempten, 1618?) — 4°³⁵

Homo non homo sive monstrum Tubingense, ob virulentissimam quam spiravit auram, legitime dissectum et eviceratum a Davide Verbezio. Campoduni, excudebat Christophorus Kraus, 1618. — 4°³⁶

Exercitationum de peste libri duo. Campoduni, 1619. — 4°³⁷

²⁵ *Nachrichten von Gelehrten ... aus Ulm.* i. h.

²⁶ JÖCHER (i. m. i. h.) szerint 1634-ben halt meg.

²⁷ *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis.* Opera scriptorum Latinorum Sloveniae usque ad annum MDCCCXVIII typis edita. Collegit et digessit Primož SIMONITI. Zagreb—Ljubljana 1972, 138.

²⁸ „Sirupus Splenicus purgans D. Davidis Verbezi ex Phar. August.” (MANGETUS, I. I.: *Bibliothecae Pharmaceutico-medica.* Tom. 2. Genevae 1703, 856.)

²⁹ Ajánlása: Illustribus et generosis dd. inelyti Ducatus Carniolae proceribus, patriae patribus, dd. patronis et mecoenatibus suis clementissimis hasce studij medici primitias in observantiae perpetuae symbolum et studiorum testimonium submissee consecrat et offert devotissimus et subiectissimus M. David Verbezius.

³⁰ Ajánlása: Clarissimis et praestantissimis philosophis nec non doctissimis et experientissimis medicis d. d. Ioanni Ludovico Hawenreutero, professori phisico in schola Argentinensi, et d. d. Nicolao Agerio dd. praceptoribus et fautoribus suis perpetuo colendis disputationem hanc debitae observantiae et gratitudinis ergo offert et dedicat M. David Verbezius.

³¹ *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis.* 60., 138.

³²⁻³⁷ Uo. 138.

*Raymundi Mindereri, medici olim Augustani, disquisitione jatrochymica de chalcantio ad Dodecaporii Chalcanthini Petri Castellii, philosophi et medici Romani, partem priorem responsio, qua simul A. Cleti Signini medici disputatio de chalcantio in R. Mindererum potissimum Romae editum examinatur. Prostat Augustae Vindelicorum, apud Sebastianum Mylium bibliopolam anno Salvatoris 1626.*³⁸

Disquisitio Jatrochymica de chalcantio. Argentorati, 1633.³⁹

Libri duo de logica. Ulmae (a.?) — 4^o40

Iusti Cornelii Vindiciarum Pauhaberianarum Prodrumus, d. i. kurze Relation deren von M. Jo. Bapt. Hebenstreit und M. Zimperto Wehe, wider Joh. Faulhaber, publicirten Famos. Charten. 1619.⁴¹

Johann Faulhabers Miracula Arithmetica. Zu der Continuatio seines Arithmetischen Wegweisers gehörig. Augsburg, 1622.⁴²

Könyvtárából ránk maradt könyvei zömét Verbezius köttette be; ezek külső formájukról is könnyen felismerhetők. Kötésük világos színű bőr, négy zöld színű összekötő szalaggal; borítójukon általában három párhuzamos vonalból álló, egyszerű keretdísz látható. A kötetek gerincére maga Verbezius írta föl a bennük található művek címét. Possessori bejegyzéseit általában a kötetek első könyvcímlapjának alsó mezőjében találjuk meg. Sztereotip szövegük: „Ex Bibliotheca David Verbezii Carno-Lubeani Philos. et Medic. Doct.”, majd utánuk a bejegyzés helyének és pontos időpontjának megjelölése következik. A bejegyzések 1598–1599-ben, a strassburgi iskolaévek alatt kezdődnek. Az ulmi könyvbeszerzésekből az 1603–1618 közötti évekből maradt ránk 16 kötet; az utolsó bejegyzés 1632-ben, Strassburgban kelt. Az egyik kötet első címlapján Verbezius possessori megjelölése helyett egy neki szóló dedikációt találunk a híres Fabricius Hildanustól. Két könyvének előző tulajdonosi bejegyzéséből és kötéséből az derül ki, hogy azok Verbezius előtt Johann Scheurel augsburgi orvos birtokában voltak.

A ránk maradt könyvek nem elegendők arra, hogy felmérjük belőlük egykori tulajdonosuk érdeklődését, könyvgyűjtő tevékenységét; csupán néhány adalékkal járulnak hozzá Verbezius személyiségének, praxisa színvonalának, elméleti munkamódszerének megismeréséhez. Töredékes voltukban arról látszanak tanúskodni, hogy Verbezius érdeklődése csaknem kizárólagosan saját szaktudományára irányult, és hivatása megfelelő elméleti és gyakorlati művelése céljából gondoskodott arról, hogy az ehhez nélkülözhetetlen eszközök, a könyvek saját könyvtárában rendelkezésére álljanak. Általunk ismert könyvei két kötet kivételével orvosi vagy a korabeli orvostudománnyal szoros kapcsolatban álló (pl. alchemiai, gyógyszer-tani, orvosasztrológiai) műveket tartalmaznak. Az általános orvosi (anatómiai, tünettani, terápiái stb.) műveken kívül sebészeti, gyermekgyógyászati, belgyógyászati, bőrgyógyászati munkákat találunk közöttük. Legnagyobb számban az orvosi megfigyeléseket, tanácsokat tartalmazó, valamint a pestissel foglalkozó művek szerepelnek, ami arra vall, hogy tulajdonosuk elsősorban e témák iránt érdeklődött. E művek elméleti munkáihoz is segítséget nyújthattak; mint láttuk, Verbezius maga is írt a pestisről.

A fennmaradt könyvek egyik jellegzetessége, hogy szerzőik legnagyobb része Verbezius kortársa volt. Csak nagyon elvétve találunk köztük egy-egy Hippokratész- vagy Galénosz-művet, pedig a klasszikus ókori és középkori orvosi szerzők munkái bizonyára megvoltak az egykori könyvtárban. De még a reneszánsz legjelentősebb orvosainak a művei is hiányoznak; közülük csupán Paracelsus pestistraktátusa szerepel magyarázatos kiadásban. A könyvek szerzői a maguk korában jeles orvosoknak számítottak, de — néhány kivételtől eltekintve — ma már kevésbé ismertek. Többségük német volt, vagy Németor-

³⁸ Uo.; kézirata *Disquisitio Jatrochymica de Chalcantio.* Augustae 1623. (REISER, A.: *Index manuscriptorum bibliothecae Augustanae.* Augustae 1675, 942.)

^{39–40} *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis.* i. h.

^{41–42} E két mű Verbezius kiadásában és ajánlásával jelent meg. (*Nachrichten von*

szágban működött a 17. század elején, mint pl. Caspar Bauhin, Gregorius Horstus, Johannes Jessenius, Arnold Kerner, Ryamund Minderer, Martin Ruland⁴³ stb. A már említett Fabricius Hildanus mellett több könyve szerzőjével is személyes kapcsolatban állhatott Verbezius. Tudjuk pl., hogy Caspar Bauhin, akinek nem egy könyvét őrizte könyvtárában, doktori vizsgája idején a bázei egyetem anatómia- és botanikaprofesszora volt,⁴⁴ Gregorius Horstus pedig, a „német Aszklépiosz” szintén a bázeli egyetemen doktorált (1606), és 1622-től, Verbezius távozása után Ulmban működött mint physicus primarius.⁴⁵ A két fentebb említett, Johann Scheureltől származó könyvbe írt possessori bejegyzés dátuma arról tanúskodik, hogy Verbeziusnak 1616–1618-ban augsburgi kapcsolatai is voltak. Talán személyesen ismerte Raymund Minderert is, II. Mátyás császár és bajor Miksa herceg orvosát, aki Augsburg városi főorvosa volt. Verbezius Minderer halála (1621. május 13.) után pályázta meg augsburgi állását, és mint láttuk, előde művéhez kapcsolódik *De chalcantho* c. munkája is.

A friss hazai szakirodalom mellett beszerezte könyvtárába Verbezius a kurrens külföldi orvosi irodalom termékeit is. A francia Renou (Renodaeus), Iulius Palmarius, Johannes Lygaeus, az angol Muffet (Moufetus), az olasz Balthasar Codronchi, Tommaso Minadoi, Petrus M. Rossius⁴⁶ szintén a 16. század második felében vagy a 17. század elején működött.

Verbezius szakmai felkészültségéről, munkamódszereiről árulkodnak az egyes könyveiben látható kézirásos lapszéli jegyzetei. E jegyzetek között görög szavak is előfordulnak. Így, bár ilyen nyelvű könyveiről nincs tudomásunk, feltehető, hogy a görög szerzőket eredetiben is olvashatta. Talán héberül is tudott valamit, hiszen strassburgi tanára, Israel Spach orvosprofesszor e nyelven is tartott előadásokat.⁴⁷ Verbezius egyes könyveit kivételes figyelemmel olvasta, és a lapszéleken sűrűn jegyzetelte. Ilyen pl. Minderer *De pestilentia* című könyve. A benne látható marginális jegyzetek egyikében, a 273. oldalon pl. Verbezius Paracelsusra, Sennertre, Ferneliusra, Cratóra hivatkozik. Minderer művét Du Chesne (Iosephus Quercetanus) *Pestis Alexicacus* c. könyvével köttette egybe, amelynek 233. oldalán — az ott olvasottak igazolásául — egy saját, 1628-ból származó megfigyelését jegyezte föl a lapszéltre. Észrevételeit nemcsak az üres lapszéleken rögzítette, hanem cédulákra is készített jegyzeteket. Egyik könyvében (Schoepffius, Abrahamus: *Katholou omnium praesidiorum medicorum . . . disquisitio*, Basileae 1595, per Hieronymum Gemusaeum, a 42–43. és a 178–179. oldalak között) ránk maradt két igen kis méretű cédulája, amelyeket a nyomtatott betűknél jóval apróbb, szabad szemmel kissé nehezen olvasható, jellegzetes betűível írt sűrűn tele.

Verbezius elméleti munkásságának értékelése, akárcsak a könyveiben látható orvosi megjegyzéseinek megítélése az orvostörténet feladata. Nyilvánvaló, hogy a róla kialakítható képet teljesebbé tehetné egykori egész könyvtárának az ismerete. Az itt bemutatandó könyvek azonban a könyvtárnak feltehetően csak csekély töredékét jelentik. Hiányoznak közülük a tulajdonos saját művei,⁴⁸ pedig a könyvtárban bizonyára megvoltak Verbezius összes művei. De a könyvek között levő egyetlen fólió és a könyvritkaságoknak az igen csekély száma is arra vall, hogy Verbezius könyvtárának már csak — feltehetően a kevésbé

Gelehrten . . . aus Ulm. i. h.).

⁴³ JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. I. 863., II. 1716., 1870., 2070., III. 543., 2307.

⁴⁴ HUSNER, F.: *Verzeichnis der Basler medizinischen Universitäts-Schriften*. 34.

⁴⁵ *Die Matrikel der Universität Basel*. III. 56.

⁴⁶ JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. III. 2018., 1204., II. 2622., III. 717., I. 1990., III. 542., 2238.

⁴⁷ WIEGER, Fr.: *Geschichte der Medicin und ihrer Lehranstalten in Strassburg vom Jahre 1497 bis zum Jahre 1872*. Strassburg 1885., 40.

⁴⁸ Bár nem kizárt, tulajdonosi bejegyzések híján nincs arra semmi bizonyítékunk, hogy Verbeziusnak fent ismertetett két műve a szerző saját könyvtárából származna.

értékes — töredéke jutott el az Orvostörténeti Könyvtárba. Úgy gondoljuk, hogy az egykori tulajdonos még ennek alapján is igényt tarthat elismerésünkre. Könyveiből egy jó képzettségű, önmagát rendszeresen művelő, a szakirodalmat érdeklődéssel és elmélyülten tanulmányozó komoly orvostudós alakja vázolódik föl előttünk, aki maga is írt tudományos műveket, és praxisában is felhasználta szaktudománya legújabb eredményeit.

Nem tudjuk, hogy halála után hová került Verbezius hagyatéka és könyvtára, és erről a meglevő könyvek bejegyzései sem világosítanak fel bennünket. A meglevő könyveknek csupán előző állomáshelyét ismerjük, továbbá a bennük található kézírásos adatokból tudunk következtetni egy másik, egykori őrzőhelyükre.

Az Orvostörténeti Könyvtár — mint ismeretes — 1951-ben, az egykori budapesti irgalmas kórház (ma ORFI) könyvtárának kb. 6000 kötetes állományát átvéve kezdte meg működését. Az irgalmasoktól származó könyvbázison nevelkedő könyvtár egyes szerzetesrendek, különböző orvosegyetemi klinikák, intézetek régi orvosi könyveinek átvételével, az Orvosegyesület könyvtárának megszerzésével stb. érte el jelenlegi, több mint 80 ezer kötetes könyvállományát. Az egyes könyvekben látható tulajdonosi bejegyzések és pecsétek alapján jól elkülöníthetők a fenti beszerzési forrásokból származó egységek, kivéve a budapesti irgalmas könyvtári állományt. Az irgalmas kórház könyvtárának iratanyaga sem maradt ránk. Az Orvostörténeti Könyvtár leltári naplói azonban megjelölik a könyvbeszerzések módját, így adataikból tudjuk, hogy Verbezius könyvei — négy kötet kivételével, amelyek vétel útján kerültek a könyvtár birtokába — az irgalmas könyvtári alapállományból valók.

Az irgalmas könyvtári alapállományból származó Verbezius-könyvek többségében könyvtári nyilvántartásra utaló bejegyzést is találunk. Ez a kézírásos jelzet egy betűjellel kezdődik (itt a leggyakrabban C), ami talán a könyvtár helyiségeinek vagy főbb szakágainak elkülönítésére szolgált, majd a tárolószekrény vagy -bemélyedés (Fenestra) és a benne levő polc (Scala) sorszámát, végül pedig a könyv polcon belüli sorszámát tünteti föl. Ez a jelzet a budapesti irgalmas könyvtárból való egyéb könyveknek csak egy részében fedezhető fel. Elkülöníthető pl. az alapállományban egy olyan csoport, amelynek possessori bejegyzései bécsi irgalmas szerzetesektől valók, és ebben a fenti rendszerű raktári jelzetekkel nem találkozunk. De hiányoznak azokból a kötetekből is, amelyek nyilvánvalóan a budapesti irgalmasok hazai könyvbeszerzései voltak.

Ugyanilyen rendszerű és kézírású jelzeteket — Verbezius könyvein kívül — az Orvostörténeti Könyvtár néhány könyvritkaságában és több 17–18. századi könyvében is találtam. Közös és jellemző vonásuk, hogy egyazon kéztől származnak, tehát egyetlen könyvtáros rendteremtő akciójával magyarázhatók. E könyvtáros magát az intézményt, amelynek a birtokában voltak, nem tartotta szükségesnek feltüntetni a könyveken. Véletlenül bukkantam rá kézírására Georg Ernest Stahl *Theoria medica vera* (Halle, 1737)⁴⁹ c. könyvében, amelybe raktári jelzet helyett ezt jegyezte be: „Ex Bibliotheca FF. Misericordiae extra datus”. E bejegyzésből nyilvánvaló, hogy Verbezius könyvei 1737 után egy irgalmas könyvtár birtokában voltak. Ugyanebben a könyvben megtalálható annak az egykori possessornak a bejegyzése is, aki — általában Ad usum Fratris Servatii Papler formában — a Verbezius-könyvek többségét is megjelölte kézírásával. Itt azonban az Ad usum kifejezés helyett az Ex libris-t használta, ami talán arra utal, hogy nemcsak használatra kapta meg a könyvet, hanem ténylegesen is a birtokába került, és az említett könyvtáros ezért tartotta szükségesnek megjegyezni azt, hogy a könyv az irgalmas könyvtár állományából kiadatott.

A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban fellelhető Valvasor — általam is idézett — hatalmas munkájának, a Krajna történetének három főlíókötetete, amelyeket ugyanez a

⁴⁹ Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1. sz. 2136, r. sz. 1676.

Servatius Papler adományozott a pozsonyi irgalmas konvent könyvtárának. Bejegyzéséből az is kiderül, hogy az adományozó maga is irgalmas rendi szerzetes volt,⁵⁰ és így feltételezhető, hogy a pozsonyi rendház kötelékébe tartozott. Bár közelebbi adatot nem tudok róla, elképzelhetőnek tartom, hogy Krajnából való volt, ott ugyanis előfordult a Papler családnév.⁵¹ Esetleges krajnai származásával magyarázható az is, hogy éppen Valvasor művét ajándékozta rendházának.

Servatius Papler possessori bejegyzései alapján — bár ilyen adatok nincsenek bennük — valószínű, hogy Verbezius könyvei egy részének Budapestet megelőző állomáshelye a pozsonyi irgalmas rend könyvtára volt. E feltételezés valószínűségét még egy megfigyeléssel alátámaszthatjuk. A Stahl-könyv adatának birtokában az Orvostörténeti Könyvtár állományából néhány olyan könyv egyéb bejegyzéseit vettem szemügyre, amelyben a fenti típusú, azonos kézírású jelzet látható. Így két olyan könyvet találtam, amelynek előző bejegyzése irgalmas rendi könyvtárra, pontosabban a pozsonyi irgalmasok könyvtárára vonatkozik.⁵² A pozsonyi könyvtárban még helyileg is egymás közelében lehettek Verbezius könyvei: két D betűvel kezdődő jelölés kivételével a jelzetek Littera C-vel kezdődnek, és a Fenestra 4ta ötödik polcáról négy könyv került át — 1856 után⁵³ — a budapesti irgalmas kórház könyvtárába.

Egy további tulajdonosnak, Michael Hinterholzernak 1755-ből származó possessori bejegyzésével csupán egy Verbezius-könyvben találkozunk, bár nyilvánvaló, hogy a könyvek nagy része együtt vándorolt. Amennyiben Hinterholzer ezt a könyvet nem a pozsonyi irgalmas rendi könyvtárból szerezte, személye által talán megragadható volna a könyvek Pozsonyt megelőző őrzőhelye.

Verbezius könyvtárának sorsát csak a budapesti töredék ismeretében nem tudjuk tovább követni. Bizonyos, hogy a budapesti irgalmas könyvtár teljes állományának és a pozsonyi irgalmas könyvtárnak ismeretében a jelenleginél többet tudnánk az egykori Verbezius-könyvtárról. A pozsonyi irgalmasokról csupán annyit tudok, hogy a II. világháború után rendházukat — akárcsak a budapestiekét — megszüntették; könyvtáruk, amennyiben nem semmisült meg, feltehetően más pozsonyi, ill. csehszlovákiai könyvtár vagy könyvtárak állományába olvadt bele. Lehetséges, hogy amennyiben nem lettek áldozatai századunk könyvpusztításainak, Verbeziusnak — a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtáron kívül — máshol is lappanganak könyvei. És talán az is elképzelhető, a könyvek jellegzetes, jól felismerhető possessori bejegyzései alapján, hogy a könyvtár egykori állománya — legalábbis a tudat birtoktartományában — egyszer még egybekerül.

PAJORIN KLÁRA

⁵⁰ VALVASOR. *Die Ehre des Herzogthums Krain*. 3. kötetében (Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, I. sz. 1540, r. sz. 365) az első nyomtatott levél rektóján kézírással: Fr. Servatius Papler hanc Cronicam Conventui Poseniensi fratrum Misericordiae procuravit ac dono dedit, ejusdem Sancti Ordinis professorus.

⁵¹ VALVASOR, J. V.: *Topographia Ducatus Carnioliae moderna*. 1679. [Hasonmás kiadás] Ljubljana—München 1970. Az Index 4. sztl. levelének rektóján Obergertschach helység birtokosa Herr Johannes Papler.

⁵² Valerius Cordus: *Dispensatorium*. Lugduni Batavorum, Plantin, 1599. (R. sz. S. 220.) Bejegyzések: Littera C In Fenestra 3tia Scala 5ta Nrus 26tus; *Hospitalis Fratrum Misericordiae Posonii 1672*. — Eröffnung derer vortrefflichsten Geheimnisse in der Arznei-Kunst Die meisten Kranckheiten Verwundungen und andere gefährliche Zufälle glücklich zu curiren ... aus der Französischen in die Deutsche Sprache übersetzt von Johann Daniel Schneider. Dresden 1696, bey Johann Jacob Wincklern. (L. sz. 2192, r. sz. 1707.) Bejegyzések: Littera C. In Fenestra 6ta Scala 9na Nrus 85tus; *Ex libris Conventus Posoniensis Misericordiae*.

⁵³ A budapesti irgalmas rendház könyvtára 1856-ban létesült. (*Magyar Minerva*, VI. 1930—1931. Bp. 1931. 97.)

Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek. Ismeretes a Bessenyei-irodalomból, hogy Mária Terézia Bessenyeit 1780 elején a bécsi Hofbibliothek címzetes könyvtári őrévé nevezte ki. Mivel ez a cím nem járt fizetéssel, az uralkodónő, hogy kárpótolja a református udvari ágensi állás elvesztéséért, évi kétezer forintos tiszteletdíjat biztosított számára. Arra is rámutattak már: azért volt szükség erre a megoldásra, mert Bessenyei pártfogó inak eredeti tervét, egy valóságos könyvtári státus megszerzését bizonyos személyek féltékenysége meghiúsította. Mária Terézia közeli halála miatt azonban a magyar író számára így megnyílt lehetőség is csak igen rövid életűnek bizonyult, hiszen II. József már 1782 derekán megvonta tőle tiszteletdíját; a kutatás talán éppen ezért nem foglalkozott eddig behatóbban Bessenyeinek a Hofbibliothekhoz fűződő kapcsolataival.

Pedig — a látszat ellenére — nem volt ez egészen jelentéktelen epizód az író életében még így sem. (Nem beszélve arról, hogy ha — az eredeti elképzelések szerint — rendes státust kapott volna, amely nem szűnik meg Mária Terézia halálával sem, esetleg egészen másként alakul Bessenyei életének második szakasza. Feltehető ugyanis, hogy mint a Hofbibliothek könyvtárosa, a korai visszavonulás helyett, továbbra is Bécsben marad és kedvezőbb feltételek között foglalkozhatott volna irodalmi és irodalomszervezői munkásságával.) De így is érdemesnek látszik Bessenyei könyvtárosi kinevezésének körülményeivel némileg részletesebben foglalkozni, hiszen lényegében ez volt bécsi tartózkodásának — sőt ottani nyilvános szereplésének is — utolsó állomása. Úgy érezzük: az írónak ezek az évei még számos megfajlásra váró problémát, sőt meglepetést is tartogatnak, amelyek az egész életmű jobb megértését is szolgálhatják. Az alábbiakban — bécsi levéltári és kéziratári kutatásaink eredményeképpen — némileg bővíteni szeretnénk irodalmi megújulásunk nagy kezdeményezőjének e korszakával kapcsolatos ismereteinket és — az újabb osztrák könyvtártörténeti kutatások segítségével — jobban megvilágítani az udvari könyvtár helyzetét ezekben az években.

Csóka J. Lajos, aki Bessenyei könyvtárosi kinevezésével és ennek előzményeivel a legtöbbet foglalkozott, azt írja, hogy az udvari könyvtár kapuinak megnyílásával „a 34 éves Bessenyei György előtt végre is megnyílt az élet kapuja. Gond és kellemetlenség nélküli megélhetése biztosítva volt — az udvari könyvtár nyitva állt előtte, hogy kedve szerint olthassa tudásszomját, s hogy a művelődés gazdag forrásait vezethesse magyar hazája felé. . .”¹ Ehelyett azonban — mint Csóka is rámutat — pártfogóinak elvesztése következtében, rövidesen saját magának is távoznia kellett Bécsből, és nem egy új, termékeny írói korszak vette kezdetét, hanem ellenkezőleg: olyan három évtized, amely alatt jóformán nem látott — két névtelenül megjelent mű kivételével — egyik munkája sem napvilágot. Ehhez azonban hozzá kell tennünk azt is, hogy ha nem is sokáig, de két-két és fél évig mégis élvezhette a kedvező helyzetét is: a könyveknek, a tudomány, az irodalom és a felvilágosodás forrásainak a közellétét és hozzáférhetőségét. Ez pedig nem maradhatott nyomtalanul annál az írónál, aki bihari visszavonultságában sem szűnt meg soha írni, jóllehet írásai életében nem jelenhettek meg. A felvilágosodás irodalmában is oly gazdag könyvtárnak bizonyára volt hatása az író későbbi munkásságára, hiszen első ízben kerül ily jelentős gyűjtemény közelébe. Ennek is lehetett szerepe abban, hogy Bessenyei nyelv-művelő és irodalomszervező tevékenysége, valamint a tudós társaság alapításának kísérlete is ekkor bontakozott ki legélénkebben.

*

Az udvari könyvtárban való elhelyezésének terve már 1774-ben, kevéssel Bessenyeinek a testőrségtől való távozása után felvetődött.² Grass bárónő, Mária Terézia komornája

¹ CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936. 13.

² GÁLOS Rezső: *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 149—150.

(aki meleg érzelmeket táplált a magyar testőríró iránt) már egy 1774. február 19-i levelében célzott arra, hogy védencüket, aki a magyar kancellária részéről sok kellemetlenkedésnek volt kitéve, az akkor még Kollár Ádám irányítása alatt álló udvari könyvtárba helyezték el. És bár ezek a nehézségek akkor kiküszöbölődtek, új állásában, a reformátusok bécsi ügyvivőjeként, néhány évvel később — ezúttal a hazai konzervatív református egyházi vezetők köréből — újabb támadások indultak ellene, amelyek állását is veszélyeztették. Ezek végül is oda vezettek, hogy Bessenyei kilépett a református egyházból és 1779. augusztus 15-én katolizált.

Az állás nélkül maradt Bessenyei számára Mária Terézia, hívei: Grassné és Kollár Ádám által nyújtott segítséget. Ekkor elevenítik fel ismét annak lehetőségét, hogy Bessenyei a Hofbibliothek könyvtárosa legyen. Időközben azonban megváltozott Kollár helyzete a könyvtár élén: 1777-ben Mária Terézia — diplomáciai érdemei fejében — atyja egykori állásába, a Hofbibliothek prefektusának nevezte ki Gerhard van Swieten fiát, Gottfried van Swieten. Ezáltal Kollár Ádám vezető szerepe — noha megmaradt továbbra is igazgatói beosztása — jelentős mértékben csorbát szenvedett. Bár igyekezett az uralkodónő az e miatt aggódo Kollárt azzal megnyugtatni, hogy van Swietennek nem lesz joga Kollár ügyeibe beavatkozni, a valóságban pl. a személyi kérdésekben is magának tartotta fenn a döntés jogát. 1779 végén Bessenyeivel kapcsolatban is a prefektus volt az, aki megakadályozta könyvtárosi kinevezését.

Az eddigi kutatások szerint van Swieten Bessenyei-ellenes magatartásának hátterében az egyik könyvtárörnek, Martinesnek a féltékenykedése rejlett; annak a Martinesnek, aki Kollár halála után az igazgatói pozíciót is elnyerte. Grassné 1779. december 22-i levele alapján mutattak rá arra, hogy van Swieten és Martines nem akarták Bessenyei könyvtárba kerülését, hanem Kollárék ezen terve ellen dolgoztak. Mária Terézia, kellő diplomáciai bölcsességgel így oldotta meg e konfliktust (hogy van Swieten véleményét is figyelembe vegye, de megőrizze saját tekintélyét is): Bessenyei számára évi kétezer forintos kegydíjat adományozott és az 1780. január 29-én kelt elhatározásával a Hofbibliothekba is kinevezte, de csak létszámfölötti, címzetes könyvtárörnek.³

A bécsi Hof- und Staatsarchivban és az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött iratok alapján Bessenyei könyvtárosi kinevezésének történetét és körülményeit még a következőkkel egészíthetjük ki.

Csóka J. Lajos a Hofparthey-protokoll nyomán foglalkozott a Bessenyei kinevezéséről készült jegyzőkönyvvel.⁴ Ugyanitt azonban, az előző napi (január 29-i) feljegyzések között megtalálható annak az Anton Bianchinak a kérvénye is, akit Bessenyeivel egyidejűleg alkalmaztak az udvari könyvtárban.⁵ Bianchi egyébként — ez sem ismert eddig a Bessenyei-irodalomban — az íróval együtt lakott ekkor, mégpedig a Rauchsteingasse 474. szám alatt.⁶ Kapcsolatuk tehát minden bizonnyal baráti lehetett, noha — Mária Terézia döntése előtt — vetélytársak is lehettek volna. Bianchi ugyanis már 1779 folyamán megkísérelte egy gyakornoki állás elnyerését, kérését pedig van Swieten melegen támogatta. A róla írt jellemzésében különösen azt hangsúlyozta, hogy a pályázó jártas a keleti nyelvekben, amit annál figyelemre méltóbbnak talált, mert e téren egyre nehezebbnek látszik alkalmas személyeket találni, pedig a könyvtárban nagy szükség lenne ilyen felkészültségre.

³ CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. 319—320.

⁴ CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936. 13.

⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Protocollum in Hof-Parthey Sachen de Anno 1779. 1780. No. 36. 193—194.

⁶ *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. Hrsg. von Josef STUMMVOLL. I. Theil. Die Hofbibliothek. (1368—1922). Wien, 1968. 298.

Vagyis úgy látszik, hogy van Swietennek a keleti nyelveket nem ismerő Bessenyei felvételét ellenző magatartását — az emlegetett első könyvtárőr Martinesnek a féltékenységből eredő negatív befolyásolása mellett — a nyelvismeret terén kívánt felkészültséggel inkább rendelkező Bianchinak az előtérbe helyezése is előidézhetette.

A *Protocollum in Hof-Parthey Sachen* 1780. évi 36. számú bejegyzése Bianchi újabb, 1780. január 29-i beadványáról készített kivonatát tartalmazza. E szerint a folyamodó arra hivatkozott, hogy már kora ifjúságától kezdve szorgalmasan foglalkozott a keleti nyelvekkel, majd nyelvismeretét a bécsi Orientalisches Collegiumban tökéletesítette. Mivel úgy gondolja, hogy nyelvismeretével hasznos szolgálatokat tehet az udvari könyvtárnak, azt kéri: addig is, amíg adódik rendes státus, alkalmazzák fizetés nélküli adjunktusként.

Van Swieten, a *Protocollum* szerint, már korábban kifejezte azt a véleményét, hogy örülne, ha a fiatal Bianchi az udvari könyvtár gyakornoka lehetne. Most is támogatja adjunktusi minőségben való fölvételét, különös tekintettel a keleti nyelvek terén meglevő ismereteire. A jegyzőkönyv szerint a főudvarmesteri hivatal is egyetértett a könyvtár prefektusának támogatásával annál is inkább, mert más szavahihető ember is tanúskodott a kérelmező felkészültségéről. Ezért azt szeretnék, hogy Mária Terézia alkalmazza Bianchit fizetés nélküli adjunktusnak. Mária Terézia kompromisszumos megoldása figyelembe vette van Swieten szakmailag megindokolt érveit Bianchi felvétele mellett, de ugyanakkor elrendelte Bessenyei létszám feletti, fizetés nélküli könyvtárórként való alkalmazását is.

A *Protocollum* 1780. február 1-i dátummal, 38. szám alatt már azt az átiratot tartalmazza, amely Bianchi adjunktusi és Bessenyei létszám feletti, címzetes könyvtárőri kinevezéséről szól. A van Swietenhez címzett átirat eredetije megtalálható az Österreichische Nationalbibliothek irattárában; az alábbiakban innen közöljük.⁷

Dem Kais. Königl. Hof Bibliothecae Praefecto Heren
Gottfried Freyheren van Swieten, Comendeur des Königl.
Hungarischen St. Stephani Ordens zu zustellen.
Demnach die Römisch Kais. zu Hungarn und Böhmen,
Königl. Apostol. Majestät, Erzherzoginn zu Österreich

Unserm allergnädigste Frau und dem über alleruntherthänigstens Bitten und dem hierüber erstattetem Bericht diesorts hinausgegebene Vortrag dem Anton Bianchi die gebettene ohneentgeltliche Adjunctens Stelle bey der Hof Bibliothec (ohne demselben jedoch bey der Erledigunginen Custodis oder Scriptoris Stelle das Recht, welches er sich durch mehreren Verdienste ersteigen zu machen hat, zur Nachrückung zu ertheilen) allermildest zu verleihen; unterrichtens aber auch anzubefehlen geruhet, daß ein gewisser hungarischer Edelmann N. Bessenyey als titular s. n. Custos (ohne jemals in die Wirklichkeit, oder in eine Besoldung zurücken) bey der Hof Bibliothec bloß zur Arbeit angestellt werden solle;

Als wird ein so andere allerhöchste Verordnung dem Kais. Königl. Hof Bibliothecae Praefecto Herrn Gottfried Freyherrn van Swieten, Comendeur des königl. St. Stephani Ordens zur Wissenschaft, und daß sowohl der Bianchi, als der v. Bessenyey hievon ganz verständiget werden mögen, hiemit erinnert.

Kais. und Kais. Königl.
Oberst Hof Meister Amt
Wien den 1te Hornung 1780.
Joseph Dominik Stock

*

⁷ Österreichische Nationalbibliothek — HSS 1780/121.

A bécsi Hofbibliothek ezekben az években 12 főnyi személyzettel rendelkezett. 1777. november 25-től kezdve a prefektusi helyet Gottfried van Swietenrel töltötték be, évi hét-ezer forintos fizetéssel. Kollár Ádám megőrizte direktori címét; az ő javadalmazása négy-ezer forint volt. Kollár, aki eddig egyedül irányította a könyvtárat, és a rangban fölé helyezte van Swieten között kezdettől fogva bizonyos ellentétek lappangtak. Később, 1782-ben nyíltan is kibontakoztak egy személyi ügy kapcsán, amelyben — miként két évvel korábban, Bessenyei esetében — eltértek a véleményeik. Úgy látszik tehát, hogy Mária Teréziának az a megnyugtató ígérete, amelyet van Swieten kinevezésekor Kollárhoz intézett, nemigen valósult meg. A Grassné levelében Kollárhoz intézett üzenetben ugyanis az volt, mint emlékeztető, hogy a könyvtárprefektusi kinevezés nem érinti Kollár hatáskörét, ez van Swieten számára mindössze címeket jelent csak. A valóságban viszont az történt, hogy ettől kezdve Kollár legföljebb csak az első szólamot játszhatta, a karmesteri szerepet át kellett engednie van Swietennek.

A vezetők után rangban két könyvtári őr következett: a már említett és Bessenyeire féltékeny Martines és Heyrenbach, akik fejenként évi 1200 forintos fizetést kaptak. (Tehát Bessenyei Mária Teréziától élvezett 2000 forintos járadéka alaposan meghaladta a könyvtári őrök fizetését.) A sort öt írnok és három könyvtári szolga zárta be. Az írnokok évi fizetése 250—700 forint között, a könyvtárszolgáké pedig 350—400 forint között mozgott.⁸

Hogy mennyire nagy volt a vonzereje ebben az időben egy könyvtárosi állásnak a bécsi Hofbibliothekban, jelzi az a nagy számú pályázó, akik — egy-egy könyvtári státus megüresedése alkalmával — kísérletet tettek annak megszerzésére. Az egyik könyvtári őrnek, Heyrenbachnak 1779. április 19-én bekövetkezett halála következtében megüresedett helyre pl. tizennyolcan nyújtottak be pályázatot.⁹ A jelentkezőket akkor is a prefektus véleményezte; érthető tehát, hogy miért órá kellett hatniuk azoknak, akik Bessenyei felvételét támogatták, vagy elleneztek.

A következő években is vonzó pályának bizonyult a tudós és más értelmiségi rétegek körében az udvari könyvtárosság. Ezt bizonyítja pl. olyan kiváló tudósok ajánlkozása, mint a magyar Horányi Elek és a cseh Josef Dobrowský. Kollár Ádám 1783. július 10-én bekövetkezett halála után ugyanis — a saját karrierjére, mint láttuk, korábban is nagy gondot fordító — Martines nyerte el a direktori címet. Az így megüresedett könyvtárári állásra jelentkezett 1783. július 23-án Pesten kelt beadványával Horányi Elek. Van Swietenhez címzett levelében megírta rövid életrajzát, melyből kiemelte, hogy tanulmányait Magyarországon kívül Itáliában végezte, és hogy járt Svájcban, Franciaországban, Hollandiában, Angliában és Németországban. Közölte még: széles körű nyelvismerettel rendelkezik, itthon és külföldön több — filozófiai, diplomatikai és főleg irodalomtörténeti és kritikai munkája jelent meg. A Hofbibliothekban megüresedett könyvtárosi állás azt a reményt nyújtotta számára, hogy esetleg az udvari könyvtárba kerülhet.¹⁰

Mivel a megüresedett könyvtári őr állást csak 1784. augusztus 26-án töltötték be Denisszel, az ismert bécsi könyvtári szakemberrel, 1783. december 1-én még Joseph Dobrowský is megpályázta a helyet Prágából. Hivatkozott arra, hogy rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyekre e helyen véleménye szerint szükség van. Mindezekelött orientalisztikai tanulmányaira hivatkozik, valamint a szlavisztika, különösen a cseh nyelv és irodalom terén szerzett tudására. Felsorolja azokat a tudományágakat, amelyekkel foglalkozott; és utal a nyomtatásban eddig megjelent munkáira. Végül annak

⁸ *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. I. 296.

⁹ Uo. 297.

¹⁰ A levél eredetije: ÖNB — Autogr. 14—18. — Közölve: ItK 1907. 237—238.

a reményének ad kifejezést, hogy a Hofbibliothek oly sok jelentős kéziratának használata által képességeinek még több bizonyosságát is adhatja majd.

Tekintettel arra, hogy tudomásunk szerint Dobrowský e levele még publikálatlan, szövegét az alábbiakban közöljük:

Hochgeborene unmittelbarer Hofbibliothek Direktor, Unterschriebener bittet um die erledigte Kustosstelle bey der Kays. Hofbibliothek aus dem Grunde, weil er die zur Bekleidung dieser Stelle erforderlichen Eigenschaften zu besitzen glaubt, und zwar

1mo. Hat er seit vielen Jahren das Studium der orientalischen Sprachen, namentlich die hebräischen, syrischen, schaldäischen, arabischen getrieben.

2do. Hat er vorzüglich die slavische Litteratur im ganzen umfange studirt und die meisten slavischen Hauptdialekte erlernt, wovon er den böhmischen am geläufigsten spricht.

3^{io}. Hat er sich in verschiedenen Fächern der Wissenschaften, als Philosophie, Mathematik, Theologie, Geschichte, Paläographie und Bücherkunde manichfaltige gute Kenntnisse erworben.

Proben, die er davon gegeben, sind verschiedene gedruckte Schriften: als Evangelium S. Marci vulgo Autographen, Böhmisches Litteratur, Excerptirte Varianten aus hebräischen Fragmenten in der Hrn Ritter Michaelis orientalischer Bibliothek, Dissertatio de antiquis Hebraeorum characteribus, Abhandlung über den Ursprung des Namens Tschech, eine andere über die Geschichte der böhmischen Bibelübersetzung, samt einer Erklärung des glagolitischen Alphabets, noch nur andere über die Einführung und Verbreitung der Buchdruckerkunst in Böhmen. Von diesen haben die meisten auch den Beyfall großer . . . men(?) erhalten.

4to. Hofft er durch die Benutzung so vieler wichtiger Handschriften, die in der Hofbibliothek aufbewahrt werden, größeren Proben seiner Fähigkeit geben zu können.

Prag, den 1 dezember 1783

Joseph Dobrowsky
Hauslehrers der Philosophie
bey den jungen Grafen
von Nostitz.¹¹

Míndez arra vall, hogy a Hofbibliothek vonzereje a Habsburg-birodalom különböző nemzetiségű tudósai körében egyaránt nagy volt. E dokumentumok alapján alátámasztottnak tűnik annak a kifogásnak az indokltsága, mely Bessenyei felkészültségét — különösen ami a keleti nyelvek ismeretének a hiányát illeti — nem találta elégségesnek. Persze valószínű, hogy e szakmai szempontú ellenvetéshez más is — főként féltékenység is — kapcsolódott, hiszen a Mária Terézia által támogatott Bessenyeiben joggal láthatott veszélyes vetélytársat az ambiciózus Martines.

A kinevezésnek azonban e módja, amely azonkívül, hogy Bessenyeiből csak címzetes könyvtári őrt csinált, azt is kimondta: sohasem lehet belőle valóságos könyvtáros és fizetést sem kaphat, bizonyára megnyugtatta ellenfeleit. És addig, amíg Mária Terézia élt és nem fenyegette a szép összegű évi járadékát veszély, bizonyára a magyar írónak is ideális megoldást, valóban az „élet kapujá”-t jelenthette. A kinevezéséről intézkedő okmányának az a kitétele, hogy az udvari könyvtárban csak munkára kell alkalmazni, bizonyára nem könyvtárosi munkára, hanem Bessenyei egyéni, könyvtárhasználatára vonatkozott. Erre utal, az állás formális, „címzetes” jellegén kívül az is, hogy a könyvtári iratok a későbbiek során egyáltalán nem emlegetik már a nevét, illetve csupán a Schematizmusban szerepel még 1788-ig, tehát pontatlanul, jóval azután is, hogy Bécsből eltávozott.¹²

¹¹ ÖNB — Autogr. 12/57—1.

¹² *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. I. k. 298.

Nem tudjuk egyelőre, hogy erre a rövid időre mit jelenthetett pontosan Bessenyei számára az udvari könyvtár, de bizonyára szellemi fejlődésére nem kis hatást gyakorolt az angol, francia és német felvilágosult írók munkáinak az a gazdag gyűjteménye, amely ott eléje tárult. Ismerjük az idősebbik van Swietennek a katalógusát, amelyik azokat a műveket tartalmazza, amelyeket ő szerzeményezett be.¹³ Ebből is kitűnik, milyen bőségesen képviselve volt az az irodalom, amely Bessenyeire is nagy hatást gyakorolt. Diderot, Fénelon, Hume, Leibniz, Montesquieu, Muratori, Newton, Nicolai, Rousseau és Voltaire — hogy csak a legnagyobbakat említsük — művei bizonyára itt sem kerülhették el Bessenyei érdeklődését. Nem szabad elfelejteni, hogy ez alatt a rövid időszak alatt olyan jelentős munkái készültek el, mint az akadémiai tervezetét tartalmazó *Jámbor szándék* című röpirata, és az újabban előkerült *Der Mann ohne Vorurtheil* című politikai-filozófiai tartalmú folyóirata.

Különösen ez utóbbi művében felismerhető élesedő tendenciái az abszolutizmusok ellen — beleértve még II. József felvilágosult abszolutizmusát is — és a francia radikálisabb felvilágosítók eszméinek a hatása arra figyelmeztet, hogy Bessenyeinek az udvari könyvtárban alkalma lehetett e művekbe alaposabban belekóstolni. Úgy érezzük, érdemes az író utolsó bécsi éveinek eddig kevésbé ismert mozzanatait után tovább kutatni és esetleg összefüggésbe hozni olyan eseményeket, mint pl. a terézianus Kollár és az inkább jozefinista van Swieten közti nézeteltérések, a Kaunitzhoz és II. Józsefhez közelálló van Swieten, valamint a fenti, nyomtatásban is megjelent munkájában II. Józsefet is támadó Bessenyei közti konfliktus és Bessenyei megfosztása a Mária Terézia által kezdeményezett évjáradéktól stb. Mindez nagyjából egybeesett Bessenyeinek az udvari könyvtárban eltöltött éveivel.

KÓKAY GYÖRGY

Napoleon-vonatkozású hazai tankönyvek a XIX. század elejéről. Már életében számos magyar nyelvű mű foglalkozott — hol rokonszenvezve, hol vele szembeszállva — Napóleonnal. Ezekből emeljük ki a „francia” katekizmus hazai kiadásait, amelyek ugyan kisebb jelentőségűek, de korfestőek, sőt nemcsak az egykori történelmi események képehez adnak hozzá egy-egy halvány vonást, de adalékkul szolgálhatnak „a hatalom természetrajza” időtlen témájához is.

Napoleon seregei első ízben 1805 novemberében foglalták el Pozsonyt, de már a következő hónapban kivonultak a városból. Néhány évvel később, 1809 májusának végén nyomultak be újra a francia császár csapatai Magyarország területére, uralmuk alá került ekkor többek között Szombathely, Körmend, Kőszeg, Magyaróvár, majd június 24-én Győr, június 26-án pedig Pozsony. A nyugat-magyarországi területek francia megszállása 1809 őszéig tartott.

Akkor tehát nem tartózkodott hadviselő francia katonaság magyar területen, amikor 1808-ban új tankönyv jelent meg Pozsonyban Belnay György Alajos nyomdájában, s ez a terjedelmes kötet nem volt más, mint annak a francia nyelvű katekizmusnak a latin fordítása, amelyet Napoleon egységes hittankönyvnek szánt a francia birodalom iskolái számára. A könyv címe ebben a pozsonyi kiadásban: *Catechismus in usum omnium ecclesiarum Imperii Gallici*.

Még meglepőbb, hogy a magyar nemesség számára oly balul végződött győri csata utáni esztendőben, 1810-ben ugyanennek a katekizmusnak a magyar fordítása is megje-

¹³ *Catalogus librorum novorum cura Illustrissimi Domini Baronis de Swieten (1745—1772) Bibliothecae Caesariae Praefecti emptorum ab 1745.* — ÖNB Ser. n. 2143.

lent, de most már Pesten, Trattner Mátyás nyomdájában, a következő címmel: *A frantzia birodalom minden anyaszentegyházainak hasznára szolgáló öreg katekizmus.*

A fordító neve nem szerepel a kötetben, de feltüntették a címlapon a fordítás alapjául szolgáló kiadványt: „A Posonyi Deák kiadás szerint magyarra fordítottat”. A posonyi latin kiadás viszont így jelölte meg a forrást: „Juxta exemplar Parisiis A. 1806. apud viduam Nyon natam Saillant, cum privilegio caesareo editum, e Gallico in Latinum sermonem translatus.”

Ettől eltekintve a pesti kiadás szövege a posonyi kiadás szó szerinti magyar fordítása. Mindkét kötet címlapján ott a kiadvány alapvető célját kifejező mottó: „Egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség.”

A katekizmus tulajdonképpeni tananyaga előtt három hivatalos dokumentum szövege olvasható mindkét kötetben.

Az első Giovanni Caprara pápai követ 1806. március 30-án Párizsban kelt jóváhagyása. „Mi Caprara János, szent Honuphriusi Római Cardinális, Maylandi Érsek, a mi Szentséges Urunknak, VII. Pius Pápának és az Apostoli Sz. Széknek a Frantzia Tsászár és Olasz Országi királynál követ” — kezdődik az okirat szövege a magyar fordításban. A pápai legátus szerint bár az lenne kívánatos, hogy a katekizmus oktatása mindenütt egységes legyen, mégis nagyok a különbségek e téren az egyes országokban, tartományokban, különféle okok miatt.

„De mivel a Frantzia Császár és Olasz Országi Király, I. Napoleon nem csak minden akadályokat elhárítani magában feltette, hanem még azon felől, hogy egy különös és közönséges katekizmus kiadattassék és mindenütt tanítottassék, igen kívánja — ennek eredményeképpen elkészült az új katekizmus — ama sok érdemekkel fényes Meldai Püspök, Bossuet Jakab és más Anyaszentegyházak Vatechismusaiból kiszedve és minden Frantzia Birodalomban lévő megyéknek hasznára alkalmaztatva.”

Az új francia nyelvű kiadvány címe: *Catechisme à l'usage de toutes les Eglises de l'Empire Français.*

Caprara bíboros átvizsgálta a kötet szövegét és hibátlannak találta, ezért azt

„e jelenlévő levelünk által mint a Sz. Léleknek és a mi Szentséges Urunknak, VII. Pius Pápának követje, apostoli hatalommal megerősítjük, előadjuk és ajánljuk, indíttatván azon tanítással: hogy valamint egy a hit, úgy hasonlóképpen egy és közönséges légyen a hit előadásának és a nép tanításának módja s rendje — írja.

A püspökök kötelessége — fejeződik be a legátus jóváhagyó levele — „szorgalmasan szemeskedni”, hogy a plébánosok s a többi lelkészek, akiknek feladata e katekizmus oktatása, megfelelőképpen magyarázzák annak anyagát, a benne foglalt tanítást.

Ezután *Napoleon 1806. április 4-én kiadott dekrétumát* közölték a katekizmus szerkesztői. Ebben Napoleon mint „Imperator Gallorum et Rex Italiae” elrendeli: „Az ezen parantsolathoz kaptsolatott Katekizmus, melly már Ő Eminentziája, a Cardinális s Követ által megerősítettet s helyben hagyattatott, kipublikáltatik és egyedül használtatni fog a Birodalomnak minden katholikusk templomjaiban.” A kultuszminiszter feladata, hogy felügyeljen a katekizmus kinyomtatására, „sőt 10 esztendőknél folyása által [alatt?] különös hatalommal fog bírni akármelly, ezen tzelra szolgáló eszközöknek kikeresésében s használásában”. S végül — rendeli Napoleon — ezt a dekrétumot minden katekizmus-példányban közzé kell tenni.

A harmadik okiratot 1806. augusztus 12-én Jean Baptist de Belloy bíboros, párizsi érsek írta alá, s ebben elrendeli, hogy egyházmegyéjében egyedül csakis ez, „a minden Frantzia Birodalombéli Anyaszentegyházaknak hasznára kiadott katekizmus” tanítható. A dokumentum első részében a párizsi érsek az egységes tanítás szükségességét és

fontosságát fejtegeti, helyesnek tartja ennek az egységes katekizmusnak az anyagát, második részében pedig az uralkodó iránti tiszteletről beszél, azt hangsúlyozva, hogy ez az erkölcsi alapelv („principium” vagy „törzsökös igazság”) változatlanul érvényes, akárcsak a múltban.

„Ezen katekizmusban sokkal bővebben, mintsem eddig szokásban volt — írja —, előadtnak s kifejeztnak a Jobbágyoknak az ő Fejedelmek iránt való köteleességeik. Nem is olyanok a mostani időknék környüállásai, mint valának ezek előtt. Soha nem is vonakodtak a keresztények, valahányszor az megkívántatott, a Fejedelmeknek téendő tiszteletekben. És a Fejedelmek iránt való köteleességeket kifejező principiumok (vagy törzsökös igazságok) minden időben ugyan azok voltak, mivel a religióban nem lehet változni a principiumnak. Midőn azért a Fejedelmek iránt való köteleességeket hirdetjük, nem teszünk egyebet a régi keresztények tselekedeténél, sőt azoknak szavaival élünk. A régi keresztények módja szerint köteleességünknek tartjuk »a Tsászárnak egességéért az Istent imádni, kérünk nékie hoszszú életet, biztos uralkodást, tsendes lakást, erős seregeket, hív tanácsokat, jó népet, békességes világot, és ami tsak vagy egy ember vagy egy Császár kívánsága lehet«. »Imádkozunk!« — mondának a régi keresztények, s vajha mi is azt mondhatnánk a Tsászáráért »kiterjedt kezekkel mint ártatlanokkal. meztelen fővel, mert nem szégyenjük, intő nélkül mért szívből imádkozunk.«”

A két idézet a lábjegyzet szerint Tertullianustól való, apológiájának XXIX. fejezetéből.

Végül kiemeli a párizsi érsek Napóleon érdemeit a forradalom idején szétzilált egyházi állapotok helyreállítása terén.

„Végteére, kedves atyámfiai, a mostanában uralkodó Frantzia Fejedelemnek ditséretére válik az, hogy ezen sulyos környüállásokban a nyilvános isteni tiszteletet visszaállította. Méltán örökös ditséretre méltó illy haszonvétele a legfőbb hatalomnak, és a religióknak történetjeiben s históriáiban Nagy Constantin Császár neve mellé érdemes tétetni ezen Vitéz neve is, aki annak példája szerint lett az igaz religióknak oltalmazója és pártfogója.”

*

A katekizmus maga tulajdonképpen négy fő részből áll. Az első „a szent írásnak rövid summája” vagyis a bibliai történetek összefoglaló áttekintése, ez után a dogmatikai rész következik, az apostoli hitvallás hagyományos „ágazatainak” keretébe foglalva, majd az erkölctani fejezet a különféle parancsolatokat tárgyalja, végül az istentisztelet módjaival foglalkozó terjedelmes rész zárja a kötetet.

A tízparancsolat 4. parancsolatának feldolgozása során külön „letzke” foglalkozik Napóleonnal, ennek szövege a következő:

„K(érdés). Mi kötelességgel tartoznak általjában a keresztények a Fejedelmek eránt, és különösen mi kötelességünk vagyon a mi I. Napoleon Császárunk eránt?

F(elelet). A keresztények tartoznak az ő Fejedelmeknek, és mi, a mi Napoleon Császárunknak szeretettel, tisztelettel, engedelmisséggel, hívséggel, katonai szolgálattal és azon adóval, melly az Ő birodalmának fenntartására és trónussának erősségére szükséges és kirendelve vagyon. Azonkívül pedig testi és lelki boldogságáért tartozunk az Isteni Felsőnek ájtatosan könyörögni.

K. Miért tartozunk mindezen kötelességekkel a mi Császárunk eránt?

F. Azért, mert az Isten, aki az országokat támasztja és a maga akarattja szerint kiosztja, sok ajándékokkal megtetézvén a mi Császárunkat, mint háborgó, mint tsendes időben s békességben, őtet a mi Fejedelmünkke tette, őtet hatalmának szolgájává, és e földön az Ő képévé rendelte. Azért is tisztelni a mi Császárunkat és néki szolgálni annyi, mint az Istent imádni s néki szolgálni. Azután maga Jésus Kristus tanított minket, mivel tartozunk a Fejedelmeknek. Midőn született, engedelmeskedett Augustus Császár parancsolatjának, az szabott adót maga is megadta, és valamint mondotta az Evangéliomba, hogy adjuk meg, ami az Istené az Istennek, úgy mondá, hogy ami a Császáré, adjuk meg a Császárnak.

K. Vagynak-é még más okaink, melyek a mi Napoleon Császárukhoz különösen lekötöttek?

F. Igenis. Mert Ő az, kit az Isten a legkeményebb környűállításokban feltámasztott a mi Atyáink religiójának visszaállítására és annak védelmezőjévé tette. Ő vissza hozta és fenntartja az Ő nagy okossága által a közönséges rendet, Ő védelmezi az országot hatalmas karja által. Ő végre lett az Isten megkenettévé azonm egkenetés által, melyet vett az Anyaszentegyház fejétől, a Római Pápától.

K. Mit tartsunk azokról, kik ezen kötelességeiket a mi Császáruk eránt nem tellyesíténék?

F. Sz. Pál Apostol szerént ellent állnak ezek az Isten rendelkezéseinek és magoknak örök kárhozatot szereznek.

K. Ezen kötelességek, melyekkel tartozunk e mostani Császárukknak, köteleznek-é az Ő törvényes követői eránt is a Fejedelmi székben?

F. Igenis, mert olvassuk a Sz. írásban, hogy az Isten, aki mindeneket igazgat és aki adja az országokat, nem tsak egynek, hanem az Ő nemzetségére is terjeszti a fejedelemséget.

K. Mitsoda kötelességgel tartozunk a Magistratusok eránt?

F. Tartozunk őket tisztelni és nékik engedelmeskedni, mert ezeknél letéve vagyon a császári hatalom.

K. Mi tiltatik a 4. parantsolat által?

F. Tiltatik a Felsőségnek való engedetlenség, nyakaskodás, sőt ártani avagy róluk balul beszélni is Isten parantsolatja által tilalmas."

Az ismeretlen fordító a katekizmus pozsonyi latin nyelvű kiadásának néhány pontjához lábjegyzetekben rövid magyarázó jegyzeteket fűzött, ezek közül néhányat a magyar változat is átvett. A fenti leckéhez kapcsolt megjegyzés így hangzik:

„Amelylek itten Napoleonról és I. ditsőségessen uralkodó Ferentz Tsászárról mondatnak, özve szerkesztessenek [vesd össze] VII. Szentséges Pius Pápa beszédjével, melyet tartott a Cardinálisok gyülekezetjében 1804. és 1805. eszt. az Ő Frantzia Országba utazása alkalmatosságával, és az Apostoli Követ [s a] Párisi Érsek levelével, mely ezen katekizmusnak elein vagyon. NB. Az említett Szentséges Pius Pápa beszédje deák nyelven ki nyomtatva találtatik 30 xr Belaynál Posonyban 4 rétbén."

A katekizmus latin nyelvű pozsonyi kiadásában is szerepel ez a lábjegyzet, de abban nem történik említés az osztrák császárról, I. Ferencről, s joggal, hiszen a törzsszövegben egyetlen szó sem esik róla, az csakis egyedül Napóleont említi.

*

Vajon mi volt az ismeretlen közreadók szándéka e latin, majd magyar nyelvű tankönyvvel? Anyagának templomi-iskolai tanítására nem gondolhattak, hiszen a hivatalos tridenti, Canisius-féle katekizmus magyar változatának helyébe önhatalmúlag, felsőbb rendelkezés nélkül ezt nem léptethették, ilyen rendelkezést pedig a hazai püspököktől nyilván nem remélhettek. De egyébként nem is olyan régen, 1806-ban a Ratio Educationis rendelkezett az iskolákban tanítandó katekizmusról.

Közreadói alighanem propagandahatást vártak ettől a „francia” katekizmustól, amelyet elsősorban a politikai agitáció eszközeként vetettek be, Napoleon „személyi kultuszának” kialakítása érdekében: a nép között élő papok előtt akarták rokonszenvesé tenni Napóleont, a francia császár országok felett álló „igazságtevő” szerepét kívánták vallási érvekkel, tekintélyes egyházi vezetők nyilatkozataival igazolni, hogy ennek nyomán azután ők is így állítsák a francia császár alakját környezetük, a falusi és városi lakosság elé. Előkészíteni a „talajt” ily módon is a bekövetkező politikai változások számára — nem kétséges, hogy e stratégia szolgálatában állt az új tankönyv, talán — esetleg erre is gondolhatunk — a francia kultuszminiszter számára megszabott s a Napoleon dekrétumában említett 10 éves program jegyében és keretében.

*

A „francia” katekizmus bizonyára népszerű lehetett, ennek jele az a tény, hogy 1815-ben új fordítása látott napvilágot *Franciaia egyházi katekizmus a magyarországihoz alkalmaztatva* címmel, Budán, az egyetem nyomdájában. De míg Napóleon a korábbi kiadások idején sikereinek csúcsán állt, most viszont 1814 tavaszától már Elba szigetének lakója, majd 1815. június 18-án lezajlik a waterloo-i csata, s az egykori francia császár Szent Ilona szigetének száműzöttje lesz.

Ebben az 1815-ös budai katekizmusban nem is szerepelnek már az előző kiadásokban közzétett okmányok és a Napóleont dicsőítő szövegrészletek, s a megváltozott politikai háttér tette szükségessé, hogy előszóban indokolják meg az új kötet kiadását. Nyilván még Napóleon fénykorában készülhetett el ez a fordítás is, s azóta történt meg az átdolgozás. 1810 után már aligha fogott volna hozzá valaki a „francia” katekizmus lefordításához, ettől kezdve a francia császár már nem a hit védelmezője, hiszen szembeszállt az egyházzal, elfoglalta a pápai államot, magát a pápát is fogságba vetette.

A katekizmus e fordításának készítője Horvát András, a Győr megyei Tét plébánosa, akit — az előszó szerint — Tót Pál szili plébános ösztönzött erre a munkára: „kész lévén ő a közre botsátásnak költségeit viselni. Megküldötte tehát a pozsonyi deák fordítást, melyet figyelemmel által olvasván, örömmel hozzá nyúltam, amire általa kérve valék”. Horvát András tehát ugyancsak a pozsonyi latin nyelvű kiadást használta forrásul, a fordítás azonban nem azonos az 1810. évi pesti magyar kiadás szövegével.

Az előszóban a fordító először megmagyarázza a kötet címének „francia” jelzőjét, kifejtve, hogy az elmúlt évek egyházellenes akcióiért nem a francia nép a felelős, hanem — nem írta le a nevét — Napóleon.

„Azon szerentsétlenségeket — írja —, melyek Frantzia Országot szemeink láttára egynehány esztendeig emésztették, éppen nem úgy kell tekintenünk, mintha általok a nemzet az ő ősi vallásában egészen megdült volna, hanem úgy, mint a Mennyei Igazgatónak emberi feddőzés alá nem való tanátsát, mellyel ama képtelen felfordulások között is a Hitnek győzedelmét illy magával nem bírható népben megbizonyította. Véttenénk, ha némelly egyenként vett esetekért magát a nemzetet vádolnánk, mellyeket meggátolni nem az ő hatalmában állott. Midőn az a szélvész, mellynek olly kívánva vártuk végét, megtsillapodott, kell-e vagy lehet-e ama fiú örvendezéshez valamit tenni, mellyet a Frantziák, különösen az egyháziak, Jézus Krisztus látható képviselőjének szabadulását érezték és mutattak? Ami szembetűnő jele volt annak, hogy a Római K. Anyaszentegyháznak mind bal, mind jobbra tért állapotjával szíveiknek költsönös érzését mindenkor megosztották, azaz hogy ő atyáinknak vallásától, a kat. Anyaszentegyháznak tudományától el nem szakadtak.”

A francia nép számára készült tehát ez a katekizmus, s nem tartalmaz különleges újító eszméket, kiforrotlan gondolatokat, benne „nem valakinek keletlen találmányai, hanem a hitnek igazsági és a tiszta erkölcsi tudomány foglaltatnak, azzal az együgyűséggel, azzal a könnyűséggel, mellyet a fiatalságnak tanításához egyáltalán fogva megkívánhatunk”. Ennek igazolására azután a párizsi bíboros-érsek — az ismertetett kiadásokban teljes terjedelemben közölt — leveléből hoz érveket a fordító.

„Ezeket azért iktattam ide — zárul az előszó első része —, hogy azok, kik a Franciaia Anyaszentegyházat másképpen képzelik, mint ahogy volt és vagyon, minden előítéletektől megmenekedvén, lelkük ismeretét megnyugtassák.”

Amiben ő a „francia” katekizmus különleges értékét és újszerűségét látja: az anyag pedagógiai-didaktikailag kiváló feldolgozása.

„Ugyanis, szállítom én azokat az egyházi férjfiakat, kik a kisdedeknek oktatásában fáradnak, nem tapasztalták-e, hogy e nyomban akár mint megvetett igyekezeteknek mind e korig melly kevés sikere volt? Minden nyereség legfellebb is ott állott meg, hogy a gyenge elmék nagy erőködéssel számtalan szavakat könyv-betéve elmondottak a nélkül, hogy értették volna, amit ajakokon kipergettek, melly alkalmatlanság ebben a katekizmusban egészen el vagyon háritva, világosan, a gyermeki észhez szabva jelennek meg.”

A fordító-átdolgozó a következő elvet tartotta szem előtt munkája során:

... helyes okokra nézve a magyar nemzeti katekizmust mindenkor vigyázó szemekkel késértem, az eredetiből némellyeket kihagytam, vagynak olyanok is, amiket más tanító könyvekből hozzá adtam, amit tudni illik a Magyar Anyaszentegyházra nézve alkalmasabbnak lenni gondoltam."

Napoleon „francia” katekizmusának tehát három kiadása jelent meg Magyarországon rövid hét év alatt, egy bonyolult történelmi pillanat hazai tanúiként.¹

MÉSZÁROS ISTVÁN

Egy 1859-ben kiadott „Nevelési kalauz” és a könyvkereskedői pálya. „Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? Nevelési kalauz, a különböző életpályákra képző tanintézetek, az azokban iskolázás, iskolán kívül tanulás, életpályaválasztás, s végre részletesen a tudományos, hivatalos, iparos s kereskedelmi életpályák viszonyai körül” — ezzel a tartalmi ismertetésnek is beillő című könyvvel jelentkezett 1859-ben a hazai piacon a pesti Gyurian-nyomda. A könyv szerzője (s csupán a cím ismeretében aligha gondolnánk erre) a kor neves gazdasági, gazdaság-statisztikai szakírója Galgóczy Károly, akinek nem egy forrásértékű munkáját ma is haszonnal forgatják gazdaságtörténészeink.¹

Beleolvasva a mintegy két- és félszáz oldalas munkába, hamarosan kiderül, hogy a szerző mint a kapitalista fejlődést a maga korában okkal szorgalmazó, széles látókörű szakember, felismerte, hogy a tartós és kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés egyik alapfeltétele: a nemzet létérdekeinek megfelelően irányított pályaválasztás és pályára nevelés. „Azon életpályára nevelje a magyar ember gyermekét, melyen nemzeti önállóságunknak, jóllétünknek s közéletünknek legtöbbet használ, s melyen országunknak emberre túlnyomólag szüksége van” — írja.² S ugyanakkor — mint gyakorló pedagógus³ — tisztában volt azzal is, hogy a személyes képességek, a „hajlam valamely életpályára igen előmozdítja az azon lehető tökéletességet, s már megkezdés előtt fél tudománnyal legalább is felér”.⁴ Mindez magas színvonalú, s műfaját tekintve kétségtelenül úttörő jelentőségű munka létrejöttét eredményezte, melyet — ismereteink szerint — kevés figyelemre méltatnak neveléstörténetünk kutatói.⁵ Magunk sem gondoltuk, hogy Galgóczy könyve abszolútizmus kori könyvkultúránk ismeretéhez is érdekes adalékkal szolgál, nevezetesen a könyvkereskedői pálya színes és tartalmas ismertetésével.⁶

¹ Az ismertetett katekizmusok következő példányait használtuk: 1808.: OSZK 278. 843.; 1810.: OSZK Catech. 677.; 1815.: OSZK 274. 925. — A „francia” katekizmust röviden említi: SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon*. Bp. 1944. 132.

¹ Galgóczy (esetenként: Galgóczi) legismertebb munkája: *Magyarország, a szerb vajdaság és a temesi bántság mezőgazdasági statisztikája* (Pest 1855). Életrajzához l.: *Akadémiai Értesítő* 1916. 569, 747. — *Köztelek* 1916. 44. sz. — SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján* (1860–61). Bp. 1967. 41.

² GALGÓCZI: I. m. 250.

³ 1858–1860-ig a mezőgazdaságtan segédtanára a református papnevelésben. Vö.: *A budapesti református teológiai akadémia története 1855–1955*. Bp. 1955. 29, 199.

⁴ GALGÓCZI: I. m. 5.

⁵ Vö.: VÖLGYESSY Pál: *Fejezetek a pályaválasztási tanácsadás hazai történetéből*. Pályaválasztási Tanácsadás 1972. 1. sz. 55.

⁶ GALGÓCZI: I. m. 246–249.

Nagymértékben emeli Galgóczy Károly „pályatükreinek” jelentőségét az a tény, hogy éppen közzétételének idején zajlott, illetve ért véget az az országos visszhangot kiváltó irodalmi vita, melynek középpontjában a hazai irodalom kiadásának és terjesztésének ügye állott, különös tekintettel a könyvvarusok szerepére.⁷ Csekély túlzással azt is mondhatnánk, hogy a szóban forgó írás, melyet alább úgyszólván teljes terjedelmében közlünk, egyfajta vitázóként látott napvilágot 1859-ben.

Galgóczy könyve összesen mintegy száz „kenyérpálya” részletes vagy vázlatosabb ismertetését tartalmazza. Igen érdekes számunkra az írói pálya bemutatása, melyet a szerző természetszerűleg igen magasra értékeli. Ugyanakkor azonban nehezményezi, hogy némely „panaszokodók”, akikből egyre több található az irodalmi porondon,

„hanyagul tett kevés munkáért követelvén nagyobb jövedelmet, mely szokott könnyű, a genialitás örve alatt dorbézoló életöket is kitartsa, s ennek eszközlésére még az őket bizalmok szentélyébe befogadott olvasó közönséget megcsalni sem irtóznak, mely által ismét nemcsak maguk, hanem a jobb rész hitelét is tetemesen rongálják”.⁸

Jelentőségében az írói pálya mellé helyezi a „táj- vagy képfestészetet”, de talán túlon túl is a „nemzetgazdász” beszél belőle, amikor a képek témájáról szólván megállapítja, hogy

„jól berendezett gazdaságok tájrajza a mezőgazdaság czélszerű kifejtésére sem volna hatástalan, különösen előmozdítaná pedig a tisztaság körüli ízlést; — gyárvidékek tájrajza, foglalkozó néptől körülölgött épületeikkel a gyáripárt fogná megkedveltetni. . . ”⁹

A könyvkereskedői életpályáról elmondottak szöveggözlését megelőzően még a könyv élén álló mottó idézzük, mely sok mindent elárul szerzője emelkedett szelleméről, realitásérzékéről:

„Azon sokféle tényezők közt, melyek valamely birodalom, ország és nemzet virágzására és boldogságára közremunkálnak, tagadhatatlanul a legfőbbek egyikét a nép képezi. Nép nélkül a természeti kincsek csonka becsűek, mert ezek használatát a parlagon heverésből a néprtelem fejti ki. Nem ok nélkül keresik tehát az államok erősödésüket a népnevelésben, mely az értelmet szaporítja. De hogy az értelem telhető mértékben kamatoztathassa a természeti kincseket és a közvagyon becsét teljes értékre emelje, szükség, hogy a nemzettest minden tagja, minden egyes egyén az összes népből, ott keresse és találja fel hatáskörét, hol munkáját legezészerűbben értékesítheti.”

Jó volna tudni: Galgóczy lelkes szavai, szakmaismertetése nyomán hány ifjú ember kereste és találta meg számítását az akkoriban oly kulcsfontosságú szerepet betöltő könyvkereskedői pályán ’

*

91. § Könyvkereskedés¹⁰

Szénégetőnek tőkén a szeme. Igen természetes dolog, hogy író létemre óhajtom a rendes könyvvarusok szaporodását: de másrésről ha figyelemre vesszük a dolgot, önkénytelenül kell bevallanunk, hogy e tekintetben csakugyan nagy szükség is van az országban; mert igaz, hogy Pesten a nagyobb antiquariusokkal együtt van 15 könyvkereskedés: de

⁷ Vö.: Kovács Máté: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig.* Bp. 1970. 33–41. (Szemelvények a vita anyagából.)

⁸ GALGÓCZI: I. m. 87.

⁹ GALGÓCZI: I. m. 158.

¹⁰ A könyvben sajtóhibával: Könyvkereskedés.

aztán nagyobb városainkat is nagyon fel lehet számlálni, hol rendes könyvkereskedések léteznek; ellenkezőleg több egymással szomszéd megyékre terjedő egész vidékek vannak, melyeken könyvárusnak híre sincs; holott az irodalom egyedül a rendes könyvkereskedések szaporodása által juthat virágzásra.

Elkészíti az író művét legszorgalmasabban. Ki kellene adni. Erre nézve két mód van: vagy eladja a könyvárusnak, vagy maga adja ki. Mindeniknél a legjobb munkával is csak oly szerencsére számíthat, milyennel a vállalkozást az eszközölhető kelendőség biztatja. Mert nem elég csak kinyomatni a munkát, hanem el is kell adni. Mindaddig, míg a vevő kezébe nem jut, csak költség van rá, haszon pedig semmi. Ha a fővároson kívül vidéken is elegendő számmal volnának a rendes könyvárusok, könnyen menne mind a könyveladás, mind a vidéki közönségnek a könyvszerzés. Most pedig a terjesztésre főképp csak két mód van: első az előfizetési út, második a fővárosi bolt. Nem említtem fel azon költséget, mibe az előfizetési ívek nyomtatása, postán bérmertve széljelküldése sat. kerül, csak azon megromlott hitelre hivatkozom, melyben a nagy közönség előtt országunkban az előfizetési ívek köztudomás szerint állnak; már csak ennek ismeretéből is mindenki meggyőződhetik, hogy irodalmunknak terjedésre kilátása ez úton többé nincs. Ezen eredményt nevezetes részben az irodalmi iparlovagok seregének köszönhetjük, kik az előfizetési ívekkel szántsándékos üzletkép zsákmányolják ki gyakran a közönség bizodalmat: de mióta a hitel ennyire megromlott, néha a legjobb akaratú írókat is befonhatják a körülmények; oly esetben t. i. midőn munkája jóságában bízva, az előfizetési ívek szétküldését megtette, s gyúlt is rájuk egy pár száz előfizető, hanem még a nyomtatási költségek fedezésére sem elég. Mit tegyen ekkor az író, ki rendszeren Magyarországon még szegény ember szokott lenni? . . . A néhány előfizetőtől bejött csekély előfizetési sommát munkájában elköltötte, a munkának az előfizetési út nem sikerülése által is bizonytalannak mutatkozó szerencsére kiadásától visszariad, vagy talán a költségek további fedezésére nem is képes. És ily körülmények közt könnyen okot talál annak hűvére, hogy az egyes előfizetők könnyebben elviselhetik a néhány forint veszteséget, mintsem ő a már teljesített munkán kívül a kiadás által több veszteségbe is belemászszék. Nem mentem ugyan az így cselekvő írókat sem; mert vessen számot minden író anyagi erejével, mielőtt saját munkájának előfizetés útján kiadására vállalkoznék is, s ha önállólág erejét elégtelennek találja, semmi szín alatt se kezdjen legjobbnak, legkapósabbnak vélt munkájával sem; mert ki nem szántsándékkal húzza is be az előfizető közönséget, csakugyan hibás marad, s mind magának, mind többi íróársainak a hitelrontás által kárt tesz. Hanem épen az ily vigyázatlanságból előforduló esetek gyakoriságából is következik, hogy irodalmunk terjesztésére ez az út többé nem alkalmas.

A másik mód szerint a fővárosi könyvkereskedők szívesen elfogadják a jó munkát bizományba, s jó száztólért,¹¹ rendszeren 25—30 száztólért boltjaikban árulják is. De itt meg, hogy a helybeli és vidéki közönségnek tudomása legyen a munkáról, a hirdetésekre kell sokat költeni; e nélkül a legjobb munka is hamar megvénül a boltban; mert ritka ember keres oly könyvet, miről tudomása nincs. Bajos az is, hogy csupán könyvet venni, nagyon kevés ember jó a fővárosba; a postán megrendelés az egyes példányokra eső vitelbér magassága miatt igen költséges s aránytalanul szaporítván a könyv árát, e miatt kelendőségét is csökkenti. Szóval az üzlet mind az adó, mind a vevő részéről folytonosan a nehézkesség terhével küzd, egyedül a vidéki könyvárusok hiánya miatt, melyekkel ha legalább központi városaink elegendőleg ellátva volnának, mindkét részről könnyen mentve az ügy; minélfogva, hogy a könyvárusok vidéki városaink is szaporodjanak, mind az irodalom, mind a közmiveltség érdekében csakugyan kívánatos.

Elmondhatnám a könyváruasság ajánlatára, hogy az a legszebb, legérdekesebb üzletek egyike, hogy mivel minél előrébb halad a műveltség, egyszersmind annál több szükség van rá; tehát jövedelmes állással is biztat: de mindenek fölött egy körülményt kell fölemlítenem; azt t. i. hogy mostani körülményeink közt alig van üzlet-ág, melyet egyenlő terjedelemben, kevesebb költséggel s a kezdemény előzavarainak biztosabb legyőzhetőségével lehetne kezdeni, mint épen ezt. Különös figyelmet érdemel, hogy a könyvkereskedésben csak kivételes tárgyak azok, melyek szoros számadásra vagy készpénzért szerzendők meg árulásra; a legnagyobb rész általában bizomány, vagy az írótól, vagy a kiadó könyvárustól az áruló könyvárus részére, s a mi el nem kél, meghatározott idő után vissza szokott fogadtatni; sőt míg más kereskedésekben a bizományos éven át legalább is négyszer számol megbízójával, s az eladott árucikkek árából ugyanannyiszor törleszt, azaz: részlet-fizetéseket tesz, addig a könyvárusok közt évenként csak egyszer van számadás és fizetési idő; miszerint a bizományokból apránként árult sommát is a könyvkereskedő

¹¹ Százalékért.

egész éven át kamat nélkül háborítatlanul használja, úgy hogy csak egyszeri pontosságra van éven át szüksége, hogy megbízóinál hitelét fenntartsa és nevelje.

Ismeretet illetőleg az általános kereskedelmi ismeretek a könyvárusnak mindenestre szükségesegek; azután, hogy valaki igazi jó könyvárus lehessen, az általános tudományi képzettségnek is bizonyos foka megkívántatik benne. Így bár a könyváruznál szintén gyakorlott, hogy tanoncokul csak alsóbb oskolákat végzett egyének fogadtatnak fel; de sokkal tanácsosabb, egész iskolai pályavégzés után menni e kereskedésre; annyival inkább, mert a könyvárusi tulajdonképeni gyakorlat, miután a könyvek ára egyenként szokott meghatározva lenni, a tudományosan mívelt egyén részéről igen rövid idő alatt fölfogható, s több évi tanulást épen nem kíván. Különösen pedig annak van tudományos míveltségre s a tudományok különböző ágaiban jártasságra szüksége, ki kiadó könyvárus akar lenni, hogy ekép a kiadásra vállalandó munka megftelésében s a közönség ismerete szerint remélhető kelendőségének számításában alapos ismerettel legyen képes eljárni, mely üzlet körül a könyvnyomdászattal, főképp a könyvkiállítási izlés tekintetéből gyakorlati ismeretség is nagyhasznúvá válik.

BODA MIKLÓS

Az első bukaresti magyar nyelvű hírlap. Bukarestben a XV. század óta folyamatosan éltek magyarok és számuk az 1848/49-es levert szabadságharc után nagymértékben gyarapodott emigránsokkal. Az itt élő magyarok először 1860-ban adtak ki anyanyelvükön újságot. A lap létrehozásában a legnagyobb szerepe a bukaresti „Magyar Egylet”-nek és elnökének Koós Ferencnek volt. Maga az ötlet Váradi Ádám bukaresti magyartól származik, aki a lap első számának fejlécén felelős szerkesztőként szerepel. Ő azonban váratlanul Svájcba utazott és a lap kiadásával járó minden munka Koós János református lelkészre maradt, aki erre a körülményre így emlékezik:

„Váradi Ádámnak villant meg agyában az a gondolat, hogy alapítsunk magyar lapot; ő lesz a felelős szerkesztő, kiadó a Hunnia, én a főmunkatárs. Az előfizetési felhívások és a mutatószámok szétküldtetvén, elég szép számú előfizető jelentkezett. Ekkor azonban betoppan egyszer hozzám Váradi Ádám azzal a meglepő hírrel, hogy ő holnap indul nejével és leányával Svájcba, csinálják a lappal, amit éppen akarok, eddigi fáradozásaiért néhány forintot kért. Ezt csak azért emlitem itt meg, hogy a Bukaresti Magyar Közlöny szerkesztője és munkatársai ezután tiszteletből, hazafiságból szerkesztették a lapot. Az előfizetési pénzt a nyomda és posta mind egy kajaérig fölemésztették.”¹

Az első szám kiadására 1860. május 15-én került sor, ezt küldték szét mutatószámoként. „Tisztelet példányokat küldöttünk a Magyar Akadémiának, Magyar Múzeumnak, és minden Magyar Lapnak”² írják. Már az első számon a fejlécen jelezték legfontosabb célkitűzésüket: „E’ lap közvetítő kapcsul szolgál az Anya Ország és a’ Román tartományokban szétszórt magyarság közt.

Ismerteti a’ Román tartományokat, alkotmányos életét, szokásokat s. a. t.; ’s a Magyar és Román nemzet’ közös viszonyaira vonatkozó történeti adatokat.”

Az első szám egy felhívást is intézett „a Kárpátokon inneni magyarokhoz” egységre szólítva fel őket: „Nemzetiségünk régtől néma tárogatója ismét megszólalt, ’s harsogása egyesülésre hívja a magyart, hazájában és hazáján kívül.

Fel hát ti is ez idegen hon térein szétszórt vándor rokontársak! halljátok e’ viszhangját az ősi tárogatónak. Seregeljetek egybe a hazaszeretet nagy gondolatától — áldozatra lelkesülten: hogy kifizhessük a zászlót, melyet követve — a’ Magyar újjászületés diadalát szabad hazánk térein mielőbb mindnyájan egyesülten ünnepelhesük meg.” E szózat szövege elsősorban a frissen letelepült emigráns magyarokhoz szólt, jelezve azt is, hogy az anyaországban az önkényuralom korszaka már a végét járja.

¹ Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. Bukarest, 1971. Kriterion K. 195—196.

² *Bukaresti Magyar Közlöny*, továbbiakban BMK 1860. 1. sz. 8. p.

A *Bukaresti Magyar Közlönynek* már az első száma foglalkozik a moldvai csángó magyarok problémáival, közölve „Jernei János 1844, 1845-ik évi Keleti utazásából” részleteket. A „Szerkesztői Mondanivalók” rovatból azt is megtudjuk, hogy a szerkesztő harminc ingyen példányt küldött a lapból a moldvai Klézsére, Petrás Ince plébánosnak „Magyarul olvasni tudó csángók, s azok közt letelepedett más magyarok közötti kiosztás végett”. Ugyanitt több kérdést is feltesznek a csángók állapotával kapcsolatban: „Mint áll jelenleg a’ csángók birtok viszonya”, „Van e’ és minő változás 1851 óta a’ Moldva, Beszszarabia és Bukovinában lakó magyarság statistikájában.”

Továbbá arról is tudomást szerzünk, hogy a román hatóságok nem engedélyezték a lapban a politikai jellegű cikkek közlését:

Miniszter Elnök Ghika János ő Excellentiájához beadott első kérvényünkben, politikai szemle adhatására is kértünk engedélyt, a’ Miniszter úr azonban azt nyilvánítja: hogy ezen-túl idegeneknek politikai lapra engedélyt nem adhat, . . . hanem adjunk be új kérvényt a’ politikát kihagyva — s meg fogjuk kapni az engedélyt . . . reményeljük azonban, hogy e’ reánk nézve kivételes állapot, nem sokáig tartand.”

A bukaresti magyarok hírlapját Ulrich Adolf német nyomdájában nyomták, igen sok sajtóhibával. E körülményről Koós is megemlékezik:

„Szerkesztő, javító, expeditor, minden én voltam. A német nyomdában csak német szedők lévén, irtóztató módon szedték a magyart. Sohasem vesződtem életemben annyit valamivel, mint akkor a korrektúrával, s mégis iszonyú sok sajtóhiba volt a lapban.”³

Később ezen csak az segített, hogy Szathmári Pap Károly, a román fejedelem szolgálatában álló festőművész saját „művészi kő- és könyvnyomó Intézeté”-ben vállalta a lap kinyomását.

A *Bukaresti Magyar Közlöny* második — de szintén első számmal jelzett — füzetének a megjelenése nem váratott sokáig magára, június 16-án megjelent, miután a bukaresti Magyar Egylet választmánya így határozott:

„Elnök jelenti miszerint most már hozzá lehet fogni lapunk kiadáshoz, s nem szükség-e ges bevárnia a július elsejét, s mint hogy a kiadás két harmada fedezve, és a lap ára alább szállítva van, reméli hogy mihelyt a lap rendes kiadása elkezdetik, az előfizetők azonnal szaporodni fognak; ő pedig a szerkesztést ideiglenesen díj nélkül elvállalja.”⁴

Ugyanitt jelzik, hogy Magyarországról gróf Károlyi Gyula üdvözli a lapot és 336 forintot küld támogatására és egyben 43 előfizetőt gyűjtött. Különben az általában 500 példányban megjelenő lapnak indulásakor 118 magyarországi előfizetője volt.

Jelentős eseménye volt Bukarestnek ebben az időszakban a kolozsvári „Magyar opera- és népszínmű társaság” vendégszereplése, igen nagy sikerrel adták elő Erkel Hunyadi Lászlóját és több más operát; a Széchenyi István emlékére tartott gyászistentiszteleten az operatársaság férfikara énekelt. A társulatnak Bukarest román lakói körében is sikere volt. Minderről részletesen és rendszeresen tájékoztatott a lap: „Magyar társaság tudtunkkal külföldön eddig ily nagy személyzettel még nem működött. . .” A vendégszereplés emlékére a lap mellékletül „egy díszes kiállítású kép”-et adott olvasóinak a bukaresti román nemzeti színházról, amelyben a magyar társaság fellépett. A képet Pernet József metszette.

Az első számokban kialakultak a hetilap rendszeres rovatai is: a „Bukaresti tárogató” a román főváros magyarságának életéről számolt be, valamint a román fejedelemség

³ Koós: I. m. 196.

⁴ BMK 1860. I. sz. 1—2.

híreit közölte; a „Testvérhoni levelek” a magyarországi eseményeket, továbbá a levelezők frásait adta közre. A román hatóságok 1860 augusztusában engedélyezték politikai jellegű cikkek közreadását is.

„Sietünk t. e. olvasóinkkal tudatni, miszerint felsőbb engedelem folytán azon kedvező helyzetbe jutottunk, hogy már mai számunkon kezdve, lapunk eddigi programja mellett egyszersmind politikai tartalommal is fog . . . megjelenni.”⁵

A „Politikai szemle” rovat vezetője Dr. Oroszhegyi Józsa — a 48-as pesti radikális ifjúság egyik vezetője — volt, akinek a neve ezután felelős szerkesztőként is szerepelt. Koós Ferenc ezután mint „Főmunkatárs és kiadó. . . mint a bukaresti Magyar Egylet elnöke” került a fejlécre. Természetesen Oroszhegyi radikális nézetei nem tükröződtek a lapban, mert a bécsi kormányzat ekkor még közvetlen nyomást gyakorolhatott a román fejedelemségre. Az olasz egységért folytatott háborúról tudósításokat például csak más lapokból való átvétel alapján közöltek. Az „Újabb tudósítások” című rovat a román napilapok hírei alapján publikálta a legfrissebb politikai közleményeket.

A „Romániai levelek” elsősorban a moldvai csángó magyarok nyelvi, egyházi problémáival és a romániai városok magyar lakosságának problémáival foglalkozott. A „Szerkesztői Posta” az előfizetők leveleire válaszolt rendszeresen. A gazdasági jellegű hírek, közlemények a „Kereskedelmi levelek”-ben került közlésre. A „Vállalkozási alkalmak” rovat kereskedők, iparosok részére rendelési, eladási alkalmakat ismertetett, melyek a „román Monitor hivatalos lapból vonatnak ki, napok tehát az ó Naptár szerint értendők”.⁶

A *Bukaresti Magyar Közlöny* a legelső számától kezdve közölt hirdetéseket, többnyire a „Hirdetések” rovatban. A fejlécen jelzik, hogy „Hirdetések’ ára: háromsors, vagy ennek helyét véve 20 para”. Mivel a hetilap megjelenési ideje alatt részben adományokból tartotta fenn magát, ezért a hirdetési rovat bővítése útján szerettek volna komolyabb jövedelemhez jutni:

„Lapunk Moldva-Románia, Erdély s Magyarországon elterjedve levén, a »Bukaresti magyar közlöny» mellékletéül hirdetési rovatot szándékozunk nyitni, melybe minden e szomszédos népek forgalmába tartozó ipar s kereskedelmi cikkek és más magánügyek hirdetményei, magyar, román, német, francia nyelven a többi lapok árszabása arányában, fölvetetnek és az illető megbízók kívánsága szerint pontosan eszközöltetnek. Kérjük tehát az érdekletteket, hogy ebbeli megbízásaikkal ne késlekedjenek.”⁷ — A melléklet formájában megjelenő hirdetésekből nem maradt meg példány.

Koós lapja elsősorban a „bukaresti magyar olvasó egylet Hunnia” vagy más nevén „Magyar Egylet” fóruma volt, közölte az egyesület híreit, jegyzőkönyveit, tudósított rendezvényeiről. E közlemények által értesülhetünk a bukaresti magyarok mindennapos kulturális életéről. Az „olvasó egylet” 1857-ben alakult a török fővárosban működő magyar kaszinó mintájára. A megalakulás után nem sokkal helyiséget béreltek, és itt helyezték el a könyvtárat, valamint sor került egy olvasószoba berendezésére is.⁸ Az egylet szerette volna, ha Románia más vidékeinek magyarjai is rendelkeznek könyvtárral, ezért a lap tiszta jövedelmét erre a célra szánták volna: „e lap. . . tiszta jövedelme a régi magyar telepekből fenn maradt községek körébeni magyar könyvtárak ’s iskolák felállítására lessz, a bukaresti magyar egylet által, fordítandó.”⁹ Tehát a moldvai csángók falvaiban is szerettek volna könyvtárakat és iskolákat alapítani. Feltehetően azonban erre nem került sor. A bukaresti olvasó egylet megalakulásának körülményeiről is a lap egyik cikkéből értesülhetünk:

⁵ BMK 1860. 12. sz. 46.

⁶ BMK 1860. 8. sz. 4.

⁷ BMK 1860. 12. sz. 48.

„1855-ben Koós, Mester, Szathmári, Kis, Krisánics s több itt lakó magyar, ezek közt az itt táborozott cs. k. hadseregbeli magyar tisztek néhányan, összebeszéltek, hogy nemes időtöltésre magyar olvasmányokat hozassanak, mely gyűjtemény gondja főnnevezett lelkesre bízott; később a megszorodott részesek belátták, hogy egy embernek magánlakán kényelmetlenség és alkalmatlanságban; annálfogva valódi egyletté alakulva 1857-ben saját szállást béreltek; azontúl is folyvást szaporodván, ott a szellemi élet társalgás útján oda fejlődött, miszerint egy lap, mint időszaki közlöny megindítása korszerű eszmeként merült fel; mely hogy csakugyan életre való volt, itt az eleven bizonyság.”¹⁰

A bukaresti magyarok szellemi vezetői tisztában voltak azzal, hogy távol az anyaországtól, az anyanyelvi közegtől, a magyar nyelv megtartásának legfontosabb eszközei, a könyv, olvasókör, magyar iskola és lapalapítás, amint ezt ki is fejtik egyik előfizetési felhívásukban:

„A román Fejedelemségek, Bukovina és Besszarábiában századok előtt letelepedett magyarság, még mindig jelentékeny 's jellegünket nagyrésztben megtartott töredékei, közelebbi években az anya országból újabb jövevényekkel gyarapodtak, sőt naponta folyvást szaporodnak.

E művészek, orvosok, tanárok, gyógyszerészek, kereskedők, mesteremberek és földművelőkből s. a. t. álló magyarság, bár mily vendégszeretetlen részesítették is, a magyar és román nemzetiség közös érdekeit felfogó románság által: nem honosult . . .

E vándor csoport tagjai most jobban mint valaha hiányát érzik a kapcsolatoknak, mely-nélkül oly sok ideig, mint szétszort tűz szikrái, egymást nem ápolhatván: a hosszas bár, de bizonyos enyészetnek valának kitéve.

A lenni vagy nem lenni ítéletszavára hosszas álmodozásból végre öntudatra ébredt magyar szellem őket is át villanyozván: eszközről gondoskodnak; mely létüket az anya nemzethez szorosabban csatolván, fennmaradhatóságukat biztosítsa.

Ily eszközül a bukaresti magyar egyesület, mint román tartományokbani első 's még mindég egyetlen magyar könyvtár főntartója, elhatározta: előfizetést nyitni egy, saját ellenőrködése alatt kiadandó, magyar közlönyre.

Mily fontosságú e lap fölösleges bővebben fejtegetnünk. . . ”¹¹

Az idézetből többek közt még a bukaresti magyarság társadalmi összetételéről is értesülünk, tehát elsősorban kisiparosok, kereskedők — azok segédjei, inasai — és egy vékony értelmiségi réteg — orvosok, gyógyszerészek stb. — alkotják a város magyarjainak többségét.

A *Bukaresti Magyar Közöny* általában kedvező fogadtatásban részesült Magyarországon és Erdélyben is. Számos hazai lap cserekapcsolatba lépett a bukaresti magyarok hírlapjával. Még a nagyszabeni román *Telegráf* is üdvözölte bukaresti laptársát. Csupán egy augsburgi német újság (a címét nem jelzik) fújt vészriadót, mikor értesült a határon kívüli új magyar lap megindulásáról:

„mint minden ami magyar, mumust látva, jajt kiált, és egy külföldön élő hazánkfiára hivatkozik: »Látszik — úgy mond — mennyire terjedt kelet felé is az agitatio, holott már Bukarestben is magyar lap indult meg, bizonyosan az ő befolyása alatt és veszedelmes elvei terjesztése végett.« Mernők állítani, hogy az érdekllett fél túlfelől, ha hallaná e badar beszédet, épen úgy meg lenne lepelve, mint mi, midőn idegen kútfőből értesülünk: minő bölcsőből búttunk ki, és mily veszedelmes légkörben forgunk.”¹²

Az utalás nyilvánvalóan Kossuth Lajosra vonatkozik, az ő agitációjának a hatásától fél az augsburgi lap.

⁸ BATÁRI Gyula: *Magyar olvasóegylet Bukarestben a múlt század közepén.* = Könyvtáros 1975. 7. sz. 405—406.

⁹ BMK 1860. 4. sz. 1.

¹⁰ *Körültekintés.* = BMK 1860. 10. sz. 1.

¹¹ BMK 1860. 5. sz. 1.

¹² BMK 1860. 10. sz. 1.

A lap már az első számában jelezte, hogy a román és a magyar nép közti barátságot kívánja szolgálni, később így ír erről még nyomatékosabban Oroszhegyi Józsa cikke:

„Soha nem tévesztjük szem elől, hogy itt külföldön egy vendégszerető nemzet közt élünk, melyet százados szomszédság, érdeksúrlódás- és közösség sorsa játszódtatott együtt velünk. Ennek közléte fölvirradásán őszintén örülünk; életét honukba áttükröztetni, érdekeinket az övéivel társítani minden erőnkől ügyekszünk. Adja Isten! hogy ők is oly tiszta világba fogják föl a magyar nemzet érzelmeit s nyilatkozatit, mint azok álnokságot nem ismerő lelkületéből kisugárzanak; hogy aztán elfogulatlanul és hasonló ihlettel sorítsák a barátilag nyújtott kezét. . .

Akarjuk, hogy minden nép csupán saját s nem a mások rovására legyen boldog! Ez az irányunk, ez az én törekvésem.”¹³

A lap minden száma rendelkezett olyan közleménnyel, amely hatékonyan ezt a célt szolgálta; bizonyítékul néhány ilyen jellegű cikk címének felsorolása: *Visszapillantás a román és magyar nemzet közös küzdelmeire, vallás, haza és szabadságért* (több folytatásban jelent meg), *Magyar és román viszonyok, Úti képek Román honból, Orvosi viszonyok Romániában, Az első Román Biblia.*

Az 1860. évi utolsó ismert 27. számban a két szerkesztő, Oroszhegyi és Koós „Előfizetési felhívást” tett közzé, melyben az olvasókra, előfizetőkre bízták, hogy a továbbiakban megjelenjenek-e vagy sem:

„A magyar nemzet akarától függ, hogy lapunk jövő évre a maradék sorába tartozzék, megmaradjék kitűzött elvei mellett s küzdjön az emberiség érdekében, a nemzeti szabadság zászlaja alatt . . .

A közönség pártfogásától függ tett ígéretünk beváltása is, lapunk gyakoribb megjelenése iránt. Alakot mindenesetre már most is nagyobbat adunk lapunknak, és még tömöttebb tartalommal állítjuk ki mint eddig. Munkatársaink száma jó levelezőkkel szaporodott: kiknek hazafias gyámoltásukért ezennel köszönetet mondunk. Örömmel fogadjuk ezentúl is hazánk írói tehetségei közreműködését; a modorra nézt, . . . rövid velős cikkeket; legyenek azok a társadalmi élet bármely rétegeiből merítve . . .

Új nyomda, új betűk, új csin fogják ajánlani lapunk külsejét. Beltartalomra nézt pedig akarjuk hinni hogy ily viszonyok közt egyetlen vetélytársunk sem fog felülmúlni bennünket.

Mennyiben kitűzött szent célunk felé őszintén, szívvel lélekkel törekedni szándékozunk, e buzgalomunk elismertetése mellett merjük remélni, hogy mint külföldi, mint hazai nemzetbelleink az eddiginél még nagyobb pártolással karolandnak fel.”

A *Bukuresti Magyar Közlöny* nem kapta meg a kellő támogatást, ezért 1860 végén vagy 1861 elején megszűnt.¹⁴ Példányai csak 1860-ból maradtak fenn — mintegy huszonhét szám. Noha a lap elsősorban anyagi okok miatt szűnt meg, mégis tényleges igényeket elégitett ki, erre az a körülmény is bizonyíték, hogy néhány év múlva új magyar nyelvű hírlap indult Bukarestben

BATÁRI GYULA

A Dorottya ismeretlen illusztrált kiadása és a debreceni Csokonai-naptár. Mint külön tanulmányomban beszámoltam róla: a prágai Egyetemi Könyvtárban Csokonai *Békaegér-harcának* illusztrált múlt századi ponyvakiadására bukkantam, amely föltehetőleg Debrecenben készült Telegdi K. Lajos nyomdájában, az 1860-as években.¹

¹³ BMK 1860. 12. sz. 46.

¹⁴ KERESZTY István: *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705–1867.* Bp. 1916. 61.

¹ Vö.: Magyar Tudomány. 1977. 3. 176.

A Széll Farkas hagyatékában található fedél nélküli ponyva egybe van kötve egy csonka *Dorottya*-kiadással, amely alkalmasint ugyanott készült, de illusztrálatlan.

A közelmúltban azonban egy illusztrált *Dorottya*-kiadásra bukkantam, amely tipográfijával s képeinek naiv stílusával egyaránt szoros rokonságot mutat a *Békaegérharc* fent említett példányával. Az illusztrált *Dorottyt* szintén Debrecenben adták ki (Telegdi K. Lajos) s pontos megjelenési évét is tudjuk, mivel a *Csokonai Naptár* sorozatában jelent meg.

S itt, előljáróban erről a kiadványról is szólnunk kell, amelyről a kutatás mindeddig nem vett tudomást — mindössze annyi történt, hogy Vargha Balázs az általam gyűjtött képanyagból közölte a *Csokonai naptár* egyik címlapját.

Petrik bibliográfiája szerint a naptár első évfolyama az 1873. évben készült (úgy tűnik tehát, hogy a költő születésének százados ünnepségei hívták életre): 1874-ben jelent meg Debrecenben, 8r. alakban, 88 oldal terjedelemben, Telegdi Kovács Lajos nyomdájában. Petrik adatai szerint 1888-ig folyamatosan megjelent. (Az utolsó regisztrált kötet: *Csokonai naptár 1887—1888. évre. Mulattató és érdekes olvasmányokkal.* n. 8r. Debrecenben. 1886—1887. Telegdi K. Lajos.)

Utána, úgy látszik, a *Civis-naptár* foglalja el a helyét; mivel Petrik a század első évére nyomtatott debreceni naptárt így bibliografizálta: „*Csokonai naptár (Civis-naptár) az 1900-ik évre.* Hasznos, mulattató tartalommal, képekkel és debreceni címtárral.” 8r. 115 l. Debrecen. 1899. Csokonai nyomda.” Ám a *Civis-naptár*ra az első adata csak az 1898. évből van (ezt Csáthy Ferenc nyomtatta).

1902 — 1911 között a Csokonai nyomda betűivel ismét megjelent a *Csokonai naptár* „Hasznos tartalommal, képekkel és debreceni címtárral”, s Petrik ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Előbb »Civis-naptár« címen jelent meg.” Később azonban nem kerül már elő: helyét a századfordulótól a Csáthy nyomdában készült, irodalomtörténeti szempontból is értékes *Debreczeni Képes Kalendarium* foglalta el.²

Sajnos, nincs módunkban, hogy a Csokonai-naptár(ak) mintegy negyedszázadát mérlegre tegyük: mindössze három évfolyama található meg az OSZK-ban (1875—1877). Bármennyire hihetetlen: Debrecen egyetlen könyvtárában s múzeumában sincs belőle példány.⁴ Így a föllelhető három évfolyam alapján kell megalkotnunk véleményünket.

A kép, ami a három évfolyamból kibontakozik, igen kedvező: a naptárnak nemcsak a Csokonai-kultusz ápolásában, a költő népszerűsítésében volt tiszteletreméltó szerepe, hanem a Csokonai-kiadás történetében is.

A szóban forgó három évfolyam igen kedvezményes áron (egy-egy füzet 30 krajcár volt, csak 1886-tól emelkedett 60 krajcárra⁵) a költő több, ismert vagy kevésbé ismert művét adta közre, így pl. 1875—76-ban a *Lilla* három könyvét, majd 1877-ben az *Ódák* első könyvét. De ugyanakkor 1874—76-ban közölte a *Dorottyt* is, 1877—78-ban pedig *A lélek halhatatlanságát* a nagyobb művek közül. Mint volt róla szó, föltehetően a naptár egyik évfolyamában jelent meg a már említett prágai, illusztrált *Békaegérharc* is. Ezeket kívül kisebb Csokonai-műveket is közölt a naptár, talán megfeledkezve arról, hogy Toldy kiadásában már megjelentek; így közölte pl. *A szerelet* prózai töredékét 1875-ben, *Az oroszlán és számár* rövidke meséjét, s a költőnek 1798. márc. 12-én Vajda Juliannához intézett levelét. 1876-ban *A bagoly és a kócsag* c. állatdialogust adta közre s a *Purgoma* c. epigrammát (Toldynál ezek is megjelentek).

² VARGHA Balázs: *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében.* Bp. 1974. 178.

³ L.: *A Debreczeni Képes Kalendarium* repertoriuma. Debrecen, 1975.

⁴ Az OSZK központi címjegyzéke szerint másutt sem található az országban, csupán Sárospatakon van meg a Nagykönyvtárban az 1900. és 1902. évfolyam.

⁵ L.: PETRIK.

De közölt addig valóban ismeretlen művet is: 1875-ben *Csokonai ösmeretlen költeménye* címmel a Kotzebue-ból fordított *A' Kétségbe esést*.⁶ A vers fejszövegében a következőket közli — nyilván a kézirat forrás alapján: „Versezet, melyben egy tudvalevő és sokak elhervasztására még most is életben levő féreg által felboszantatván, a fánum ellen, elragadtatva, kikelni látszik Cs. V. M. 1804.” A vers kiadástörténete szempontjából is fontos ez az 1875-i közlés, mivel Juhász Géza, aki 1953-ban a verset újra közre adta,⁷ azt írta, hogy az „már majd félévszázada megjelent nyomtatásban”: ti. a *Debreceni Független Ujság* 1905. április 26-i számában, Komlóssy Artúr közlésében.⁸ Ám Komlóssy előtt három évtizeddel már kiadta Telegdi K. Lajos, mégpedig nyilvánvalóan Somosi Mihálynak a Déri Múzeum Adattárában mindmáig meglevő másolata alapján.⁹ *A' Kétségbe esés* első kiadása tehát 1875-ben, a debreceni *Csokonai-naptárban* történt.

De Csokonai utóélete, a Csokonai-kultusz szempontjából is érdekes közleményeket találunk a naptárban: így pl. anekdotákat, Csokonai-síratókat.

1874/75-ben *Csokonai csókja* címmel egy hosszabb Csokonai-anekdota jelent meg, az 1875. évfolyam pedig *Csokonai Vitéz Mihály hordója* címmel közölt egy verses Csokonai-átdát. A következő évfolyam két névtelen Csokonai-síratót adott közre: a *Csokonai Vitéz Mihály hamvaihoz* (Oh! hát már megszűnt óh! megszűnt az a . . .) a *Csokonai emlékekben* Kovács József verseként megtalálható,¹⁰ de a Debrecenből, 1825. május 14-ről keltezett *Csokonai Vitéz Mihály halálára írt versek* (Nyugodjatok boldog porok, az idvezült seregbe . . .) az idézett kiadásban nincs meg.

1877-ben Oláh Károlynak *Csokonai sírján* című versét közli a naptár s ugyancsak tőle a *Csokonai háza* c. hosszabb verset, amely igen fontos életrajzi adatokat tartalmaz a költő saját kezű freskóival díszített kis „poétai tempel”-jéről.¹¹ Ugyanitt jelent meg Aladár (?) verse is ezzel a címmel: *Csokonai V. Mihály szobra teleplezésekor*.

Az 1874—76. évfolyamban közreadott *Dorottya* illusztrálva jelent meg, s azért is megérdemli figyelmünket, mivel ez a vígeposz első illusztrált kiadása.

A *Csokonai naptár*nak az 1874. évre kiadott első évfolyama, sajnos, ismeretlen.¹² Az 1875. második évfolyamból látszik, hogy ott kellett megjelennie a vígeposz Első és Második könyvének.

Az 1876. évfolyam tartalmazza az illusztrált Harmadik könyvet,¹³ s az 1876. a befejező utolsó részt: ez azonban már illusztrálatlan.¹⁴

A Harmadik könyvhöz összesen hat kép mellékelte a kiadó Telegdi K. Lajos, de ezek közül csak az első három¹⁵ készülhetett sajtóságon Csokonai vígeposzához: az utolsó három föltehetően valamely más anyagból került ide, kisebb-nagyobb témabeli rokonság alapján. (Esetleg még a *Dorottya*hoz készült a 29. oldalon található kép is, amely egy magyar gavallért ábrázol, amint két dáma hímnősztalkájára támaszkodva figyeli munkájukat.)

Az első kép az Eris által föltüzelt három éltes dámát mutatja, amint az oldalszobából Dorottya vezetésével a bálterem felé indulnak. A következő kép tárgya Rebeka és Bordács párbeszéde, a kép jobb sarkában álló cifra ruhás alak bizonyára Carneval akar lenni.

⁶ *Csokonai naptár*. 1875. 65—70.

⁷ L.: ItK 1953. 249 kk.

⁸ I. h. 252.

⁹ *Déri Múzeum. Tört. Adattár*. 162a: 91—120. Vö. Stoll 629. sz.

¹⁰ *CsEml.* 264—265.

¹¹ Vö. tanulmányunkkal: *Csokonai „poétai tempel”-je Debrecenben*. Alföld. 1973. 11. sz. 191—196.

¹² Az OSZK országos katalógusa sem tud róla.

¹³ *Csokonai naptár*. 1875-dik közönséges esztendőre. 17—32.

¹⁴ *Csokonai naptár*. 1876-dik szökö esztendőre. 17—29.

¹⁵ A 18., a 22. és a 26. oldalon.

Lizette, a szépen hárfázó Lizette
 A lányok farsangi marsát elkezdette :
 Mellette a nótán tíz hárfá hangozott,
 Hűsz tambura s doromb akkompanyirozott.

Mások vagy letörvén a butellák alját,
 Azzal trombitálták a Lizette dalját.
 Vagy holmi nagy smukkos katulyát tartának,
 S két frizór fésűvel azon dobolának.
 Az egész ármáda danolta a marsot,
 S úgy tették hangjánál a truppok a marsot.
 Éris pedig szíve teljes örömeben
 Felemelvén magát pudlis szekerében,
 Titkos kaczajok közt lebegett felettek ;
 S denevérymphái körülte repkedtek.

Mikor a nagy corpus a szalába kijött,
 Már az avantgárda Carnevalra rőtött,
 A pajzán Freycorság otet megtanadta,
 Ki kezét, ki haját, s köntösét rángatta.
 Lärmás csivogással mind rá kezdtek esni :

A harmadik, s talán legsikerültebb kép, a diványon vállra emelt „marsal Dorottyá”-t ábrázolja a csatába induló női avant-gárdával.

Különbön ugyanaz a bájos, vidékies naivság uralkodik ezeken a képeken is, mint a *Békaegérharc* fametszetein, föltehetően ugyanazon „műhely”-ből is származnak (alkalmasint a Kollégium rajzolást tanult diákjaitól). Művészi értékük persze nemigen van, csupán kiadástörténeti nevezetességük: Márton 1813-i kiadásának címlaprajzocskája után itt jelentek meg az első *Dorottyá*-illusztrációk, s utána hét évtizedig nem is akadt illusztrátora a különben hálás témának: Divéky József metszeteivel csak 1943-ban jelenik meg újra egy illusztrált *Dorottyá*¹⁶ s utána is csak Hincz Gyula rajzolt néhány képet a vígeposzhoz Csokonai összes verseinek 1967-i kiadásában.

SZILÁGYI FERENC

Egy elfelejtett Vörösmarty-kiadás. Vörösmarty „mesenovellái”¹ (*A holdvilágos éj, A kecskebőr, a Csiga Márton viszontagságai, a Szél úrfi*), első megjelenésüket követőleg, kalendáriumban is napvilágot láttak.² Ez a tény igazolja Turóczy-Trostler József megállapítását: „S ez a költő a novelláiban hirtelen enged a nehézkedés megmásíthatatlan törvényének, s talapatzáról leszáll a földre.”³ Természetesen, nemcsak novelláiban, hanem pl. a *Csongor és Tünde* jó részében is. Ezúttal azonban arra kell figyelniünk, hogy Vörösmartyban élt a vágy eget-földet ostromló romantikája földközlebbibvé tételére, s ez a vágy a romantika lehetőségeinek kitágításával, tematikája kiszélesítésével cseng egybe. A novellák ennek a törekvésnek példás dokumentumai. Turóczy-Trostler meghatározása, a „mesenovella”, részben azért szerencsés, mert a népmesei ihletés és a romantikus költői törekvés együttes jelenlétére céloz, részben a hangsúlyozottan mesei jelleget emeli ki. Ugyanakkor kiegészítésre szorul e megjelölés: olyan mesék Vörösmarty novellái, amelyek a mesei jelleget nemegyszer mintegy idézőjelbe teszik és — főleg *A kecskebőr* című „pórregével” — a mesét tréfás, parodisztikus elemekkel színezik. A kalendáriumok összeállítói nyilván a szórakoztató olvasmányt látták Vörösmarty történeteiben. Nem pusztán a „nagy név” vonzásának engedtek, hiszen e novellák név nélkül vagy a név kezdetűivel aláírva jelentek meg; tehát nem a szélesebb körben ismert Vörösmarty-névvel, hanem a novellákkal akarták a kalendáriumot élénkebbé, olvasmányosabbá tenni. Arról nincs tudomásunk, hogy Vörösmarty tudott-e novellái ilyen jellegű népszerűségéről, és arról sem, beleegyezésével történt-e a kalendáriumokba való átvétel. Hogy nem lehetett ellenére, az valószínűnek tetszik. *A kecskebőr* „pórrege” műfaji megjelölése utal ama szándékára, hogy szélesebb olvasóközönség számára szóló művet alkosson. E pórrege jelentőségét jól húzza alá Szinnyei Ferenc, mikor azt állapítja meg, hogy „ez az eredeti, torzképek rajzolásában kedvét lelő, szeszélyes humor teszi értékessé ezt a furcsa elbeszélést”.⁴ Ez a novella újabb tanújele Vörösmarty groteszk iránt érzett hajlamának, újabb és még alaposabb feltárára váró dokumentuma nyelvi erejének és humorá-

¹⁶ L.: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Dorottyá vagy is a dámák diadalma a farsangon. Furcsa vitézi verszetet négy könyvben.* Divéky József eredeti fametszeteivel. Bp. 1943. Vö.: VARGHA Balázs: I. m. 222.

¹ TURÓCZY-TROSTLER József: *Vörösmarty Mihály: A holdvilágos éj és más elbeszélések.* Bp. 1948. (Új Könyvtár 18.)

² Vö.: VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei 13.* Szerk.: HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. Beszélyek és regék. Ezeregyéjszaka I. füzet. Sajtó alá rendezte SOLT Andor. Bp. 1974. 242, 274, 310, 319.

³ Az 1. sz. jegyzetben i. m. 5.

⁴ SZINNYEI Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig.* Bp. 1926. II. 32.

nak. A két főszereplő pazar kedvvel és szélsőséges elrajzoltságban ábrázolt alakja egyszerre tanúskodik a valóságra figyelő népiesség és a valóság talaján kivirágzó groteszk egymást erősítő költői szándékáról, amelybe belejátszanak a világ- és a magyar irodalmi hagyományok;⁵ valamint saját költészetének, életművének egyes jelenségei. *A kecskebőr* a *Kincskeresők* című színmű témáját pendíti meg, erkölcsi tanulságképpen ugyanúgy a „kincskeresés” és a „kincsimádat” fölösleges voltát hirdeti. Csakhogy, ami a színműben egy végzetdráma súlyosságával bomlik ki előttünk, itt a didakszissal enyhített nyelvi humor tűzijátékszerűen élénk felszíkázásában ölt testet. Az erkölcsi tanulság, a humoros történet, a falusi környezet és nem utolsósorban a kedvesen megrajzolt gyermekszereplő tette vonzóvá még a századvégen is Vörösmarty mesenovelláját, legalábbis erre következtetünk abból, hogy 1898-ban egy ponyvaszerű kiadványban ismét megjelent *A kecskebőr*:

A kecskebőr vagy a megcsúfolt kincskeresők. Vörösmarty Mihály után. Budapest, 1898. Méhner Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal, 32 lap. Jó könyvek a magyar nép számára 59. szám.

Ezt olvashatjuk le a két főszereplő rajzát tartalmazó címlapról, amely rajz háttérben még törekeny kordéjuk és a fa vázlatával érzékeltetett erdő látszik. A kis füzet egyébként a címlapon kívül még öt, szövegekőzi illusztrációt tartalmaz, egy-egy mondatos képaláírással, hasonlóan a többi sorozatbeli darabhoz. A népszerű füzetek sorozatában Vörösmartyn kívül Jókai és Mikszáth műveit is föllelhetjük, a Szilágyi és Hajmási-történet két változatban is helyet kapott, Szabó Endre, illetve Gyulai Pál feldolgozásában; a sűrűn kiadott szerzők közé tartozott P. Szathmári Károly, Koroda Pál, de a füzetek között tallózva Vajda János, Tolnai Lajos nevére is ráakadhatunk a szerzők között. Történeti novellák, adomafüzérek, életrajzok (pl. Jókaié, Petőfié, Munkácsy Mihályé) jelzik, hogy a vállalkozást nem tarthatjuk teljesen értéktelennek; sőt, bizonyos ismeretterjesztő-népszerűsítő érdemeit méltányolnunk kell. Más kérdés, hogy a kiadványok nem azonos színvonalúak, a magasrendű irodalom éppen úgy szóhoz jut, mint az ízetlen nacionalizmus. Méhner Vilmos nemcsak magyar nyelvű kiadványokkal látta el olvasóit, megkísérelte a betörést a szlovák olvasók könyvpiacára, s szlovák nyelven is hasonló jellegű füzetekkel látta el az érdeklődőket.⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a szlovák nyelvű kiadványok teljes összhangban voltak a kormányzat nemzetiségi politikájával; annak történelmi eszményeit, erkölcsi ideáljait népszerűsítették, jöllehet a füzetek értéke itt is változó. Színvonalas irodalmi alkotások, szerzők mellett jelentéktelen alkotások is nyomdafestékhez jutottak.⁷

A címlapon már jelezte a kiadó, hogy *A kecskebőr* „Vörösmarty Mihály után” készült. Azaz átdolgozásról van szó, amelyet nem csupán a kibővített cím, a fejezetekre tagolás jelez, hanem a nyelvi anyag helyenként lényeges megváltoztatása. E változtatások csak részben „korszerűsítések”, tehát a nyelvi anyag felrészítése mellett erőteljesebb szerkesztői beavatkozást figyelhetünk meg. Egy ilyen jellegű kiadványnál természetesnek tetszik, hogy az elavultabb, a túlságosan az adott korhoz tapadó nyelvi formák helyett modernebb igealakok, mondat szerkezetek kerülnek az olvasó elé. A füzet — feltehetőleg pedagógiai indítékból — a didaktikus vonásokat helyezte előtérbe, olyan húzásokat eszközölt,

⁵ Az 1. és a 2. sz. jegyzetben közölt irodalom kívül vö.: Dobóczy Pál: *A kincskeresés motívuma Fáynál és Szigetnél.* EPhK 1912. 486—488.

⁶ LIBA, Péter: *Cítanie starých otcov.* Martin 1970.

⁷ Méhner Vilmos többféle naptárral látta el olvasóit a XIX. sz. végén, a XX. sz. első évtizedében. M. V. képes keresztény naptára; kis budapesti naptára; kis képes Kossuth-naptára, Krest'ansky obrázkovy kalendár na priestupný. . . stb.

amelyek éppen a novella szélesebb közönségnek szóló, az irodalmi népiesség áramába kapcsolódó elbeszélés jellegét erősítik; s ez egybevág a költőnek a népkönyvek iránt érzett érdeklődésével, valamint a műfajokat megújító szándékával. Kisfaludy Károlynak a nemesi-kisnemesi életformán élelődő történetei után valódi falusi rege formájában szerette volna megvalósítani a prózában is jelentkező népies törekvéseket. Amikor a népdalok kiadásáról volt szó, Vörösmarty és vele egyetértésben Toldy Ferenc kétféle kötet sajtó alá rendezését javasolta:

„A) Nép számára kisdud füzetekben, gazdaságosan nyomtatva.

B) Mivelt olvasók kedvéért szebb nyomtatással 's egyszersmind kótákkal.”⁸

Ez előbbi úgy is tekinthetjük, mint Vörösmarty(ék) szándékát a nép irodalmi ízlésének emelésére, s éppen ezért Méhner Vilmos vállalkozását sem tekinthetjük Vörösmarty törekvéseivel szembenállónak. Más kérdés, hogy valóban szükséges volt-e olyan mértékű nyelvi beleavatkozás, húzás, amilyenre sor került. Vajon nem szolgálta volna-e jobban a novella népszerűsítését, ha legalább néhány szellemes fordulat megmaradt volna. Nyilván az egyenesebb vonalvezetés, a bonyolultabb nyelvi szerkezetek elhagyása vezette az átdolgozót; viszont helyenként olyan változtatásokat eszközölt, amely a szándékolt egyszerűség, a néhol „akart” naivitás felé vitte az elbeszélést. Ez már szembenállt Vörösmarty szándékaival; hiszen számára a „pórrége” és a romantikus nyelvi fantázia nem egymást kizáró tényezők, ellenkezőleg, egymást építő jelenségek. A *Tündérvölgy* c. „zrínyies” elbeszélő költemény óta törekedett Vörösmarty e két jelenség egy műbe építésére, s ez a *Kecskebőrben* szinte maradéktalanul sikerült. A népkönyvbéli változtatások a történetre vetették a súlyt, s ezzel lényegileg eltértek Vörösmartytól, akinél a történet mellett a nyelvi humorban megnyilvánuló szándék legalább olyan lényeges.

A *Magyar Hazai Vándorban*⁹ közölt szöveg egy-két lényegtelen változtatástól eltekintve, szó szerint megegyezik az *Aurorában* megjelent textussal. Az alábbiakban áttekintjük: milyen jellegűek az 1898-as népkönyv változtatásai, s ezzel azt is érzékeltetnénk, merre felé vitte az átdolgozó a Vörösmarty-elbeszélést.

Vörösmarty így indítja novelláját: „N. helységben két szegény ember lakott. . .” Az átdolgozó a mesei jelleget akarja kidomborítani, mikor szabályos mesekezdetet alkalmaz: „Valahol a Dunán túl, hajdanában, két szegény ember élt.”

Vörösmarty Lócsláb Jakabnak és Röhögi Jánosnak nevezi két főszereplőjét, az átdolgozó e két nevet is megváltoztatta ilyenformán: Lócslábú Varga Dani, Harcsa János.

Vörösmarty nyelvi fantáziájának működését látjuk az alábbi mondatban: „igen ismerte ő sorsosa’ eszének csodálatos tekervényeit”. Az átdolgozó egyszerűsít, és ezzel jellegtelenít: „Lócslábú Varga Dani igen jól ismerte az ő komáját”.

Másutt az átdolgozó meglegszék ennyivel: „még valami mondandója volt”. E rövid mondatból nem következtethetünk Vörösmartynak pazar képzeletére, nyelvi jellemző erejére:

„de még egy feladás maradt, tudniillik az út’ nehézségeit is előterjeszteni, részint azért, hogy azok Röhöginek ne legyenek meglepők, részint talán, hogy ön bátorszívűsége, melly inkább szóból, mint valódi bizodalomból állott, komája’ isméretes rendíthetlenségén néminemű izmosodást nyerjen.”

⁸ VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei* 16. Szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. Publicisztikai írások. Sajtó alá rendezte SOLT Andor és FEHÉR Géza. Akadémiai és Kisfaludy-társasági Iratok. Sajtó alá rendezte GERGELY Pál. Bp. 1977. 461.

⁹ *Magyar Hazai Vándor* 1836. Minden rangú és rendű olvasók’ számára. Pesten, Hatodik évi folyamata; a kalendárium népszerűségére vall, hogy második kiadásban is megjelent.

Ugyanígy jellegtelenedik el Vörösmartynak Petőfit előkészítő mondatszerkesztése: „Lócsláb sejté, hogy pajtásának fejét igen meg találta terhelni, azért is összevoná beszéde' vitorláit.” Az átdolgozó szinte „lefordítja” A helység kalapácsa előtt járó sorokat: „Lócslábú Varga Dani vette észre, hogy a komája nem érti, a mit neki mond.”

A *kecskebőrben* jó adag öngúny is színesíti a nyelvi anyagot. A Vörösmarty-epigrammákkal egybehangzóan olvassuk az alábbiakat: „mert ezek fület farkat eleresztve a' neveikben fennmaradott ősi dicsőségről végkép meg látszának feledkezve lenni.” Az átdolgozó kissé tétován ezt formálta e mondatból: „Szellő és Tünde — mert ilyen czifra nevekre hallgattak volna a gebék, ha kedvük lett volna hallgatni — . . .” Mint ahogy az alábbi, az önparódia fintorát mutató sorokkal sem tudott a népkönyv szerkesztője mit kezdeni, s ezért elhagyta: „Szellő ugyanis olly bágyadt vala, mint az el csüggedt szerelem' utósó nyögése, 's Tündér, dicsó nevének egészen ellenére, nem csak tünni nem alart, de csak mozdulni sem” (A *Magyar Hazai Vándorban*: „még csak nem is mozdult”).

Ahol pedig Vörösmarty közvetlenül utal saját költészetére, sőt költő voltára, abból nem kapunk semmit a népkönyvben:

„Jankó mindent akara látni 's komája unszolására meglátta volna még a' láthatatlant is, de a' fölötte nagy akarás elméjét megfosztotta minden gondoló és kigondoló, vagy is költő tehetségétől.” A népkönyvben: „Jankó szívesen látott volna abban a lyukban mindent a világon. . . .”

Végezetül még egy példa. Az elbeszélés egy passzusában Vörösmarty kiszól az olvasóhoz, a kritikushoz, csúfondárosan védekezik a várható vádak ellen:

„ha csakugyan találkozik, ki a' pedestris Musának ezen andalgásait végig olvasni méltónak tartotta” — mintha megérezte volna, hogy a *Literaturai Lapok* finnyáskodó kritikusa fanyalogni fog: — „olly alacsony körbe helyezé magát a' költő, hogy több mívelt érzésű olvasók, kik illyest Aurorában nem vártak, megbotránkozva és bosszankodva tették azt le kezeikből”.¹⁰

A népkönyv elhagyja Vörösmarty kiszólását, mint ahogy elhagyja a vaskosabb és földönjáróbb nyelvi fantázia kiszólásait is, és szinte a *Literaturai Lapok* fél század előtti kritikusanak igényei szerint „húz”.

De bármennyire szegényítette is az átdolgozó Vörösmarty elbeszélését, a megcsonkított történet is sugározta Vörösmarty szellemét, érzékeltetett valamit az 1830-as esztendőék Vörösmartyjának humorából. Azzal pedig, hogy a lehető legszélesebb olvasóközönséghez juttatta el, lényegében a költő szándékainak megfelelően cselekedett. Ezért kell számon tartanunk ezt a Vörösmarty-kiadást. Nemcsak a Vörösmarty-filológiához járul egy újabb adat, hanem a művek olvasottságának körét is tisztábban látjuk.¹¹

FRIED ISTVÁN

A „**Huszdik Század**” és a **zene**. Csalódna az olvasó, ha rövid közleményünktől várná a századunk zenéjének összefoglalását. Ennek áttekintése terjedelmes kötetet igényel. Soraink az 1900-as évben induló tartalmas, kitűnően szerkesztett folyóirat, a *Huszdik Század* zenei vonatkozású cikkeinek összegezését vállalják. Sok értékes, eredeti gondolatmenetű tanulmány jelent meg irodalmi és társadalomtudományi folyóiratainkban, melynek célkitűzése, tartalma ma már nem ismeretes. Érdemes emlékezetünkbe idézni ezeket.

¹⁰ *Literaturai Lapok* 1836. 6. sz., 43. hasáb. — A 2. sz. jegyzetben i. m. 275.

¹¹ Egy „mesenovella” a kritikai kiadás által nem említett közlése: *Juhász Géza* (szerk.): *Császár és közlegény*. Bp. (193?) 62—71. (A *holdvilágos éj*). — 2. kiadás: Bp. 1944. 62—71.

A 78 évvel ezelőtt alapított *Husadik Század* kiválik haladó gondolkozásával a század eleji magyar periodikák közül. Egyike a kor legszínvonalasabb folyóiratainak. Ugyanazt a radikális szellemet képviselte a tudományos és ismeretterjesztő tanulmányaiban, mint az 1908-ban alakult *Nyugat* című folyóirat az irodalmi értékű versek és novellák világában, s az 1910-től kezdve megjelenő *Világ* című napilap a rövid közleményeiben. De amíg a *Nyugatban* csaknem kizárólag időszerű hangversenykritikák jelentek meg — melyeket már summázott Járdányi Pál idevonatkozó cikkében¹ —, a *Husadik Század* helyt biztosított részletesebb, főleg zeneléktani tanulmányok publikálásának is. Ezzel megjelöltük a revü zenei cikkeinek irányát is. Zenei tartalmú dolgozatainak egy része filozófiai nézőpontból tekinti a muzsikát. Hangverseny-beszámolót, könyvkritikát is csak egyszer-egyszer találunk a lap 19 éves fennállása alatt.

A megjelent dolgozatok közül kiválik a neves racionalista, pozitivistá gondolkodású filozófus, Posch Jenő munkája, *Adalékok a zene pszichológiájához*. Posch világnézete — nyilatkozata szerint — az ateisztikus materializmusban gyökerezett, s emiatt az 1898-as országgyűlésen interpellált is Molnár János apát, hogy vonják meg Poschtól a tanítási engedélyt a nyilvános iskolában. De terve nem sikerült, sőt Posch Wallacss Gyula miniszter előterjesztésére Szolnokról a budapesti VIII. ker. állami gimnáziumba került tanári minőségben. A filozófián és a magyar nyelven kívül tanított még latin és német nyelvet is.² Ha egyéb filozófiai tárgyú munkáin kívül egy ízben a zene lélektanával is foglalkozott, ebben mint zenerajongó szólalt meg. Felfogása érdekes ma is, mert filozófiailag jól megalapozott az értekezése, s az lényegében az 1915-ben kiadott *Lelki jelenségeinkről* írt két-kötetes hatalmas munkájának kiegészítése.

Dolgozatában elsősorban E. Hanslick és R. Wallaschek bécsi professzorok véleményét mérlegelte, de ezeken kívül A. W. Ambros, F. Hausegger, P. Moos, H. Riemann idevonatkozó nézeteit ismertette és bírálta. Posch, aki bár fiatalon a Nemzeti Zenedében tanult zongorázni, korosabb éveiben állandó látogatója volt az operaházi előadásoknak, mégsem rendelkezett teljes értékű zenei szakismerettel. Ennek tudható be, ha helyenként kisiklás adódott nála zenei szempontból. Így pl. a dúrt homofónabbnak tekintette, mint a moll hangzatot, mely szerinte a befejezetlenség érzetét kelti. Továbbá a két hangnemet — mely uralkodott a XVIII—XIX. századi európai muzsikában — „a régi görög és egyházi hét vagy nyolc skála kiselejtezéséből származott maradék”-nak vélte (1917. 410—411.). Molnár Antal alaposan bírálva Posch jelentős lélektani értekezését,³ nem hallgatta el tévedései egy részét sem. Rámutatott a szerzőnek a polifón zene iránt táplált ellenszenvére, mellyel szemben értetlenül állt a kitűnő pszichológus. Másik tévedése, hogy a zenét műfajnak tekintette, pedig a zenében pl. a szimfónia, szvit, szerenád, fuga stb. jelent műfajkülönbséget. Valamennyi tévedésére helyszűke miatt nem mutathatunk rá. Molnár Antal — még egyszer foglalkozva Posch dolgozatával — határozottan kijelentette, hogy „az esztétika és lélektan hibás összekavarásából származnak P. J. dolgozatának alapvető hibái”.⁴

Az igazság érdekében azonban nem hallgathatjuk el Posch alapos filozófiai műveltségét. Helyes meglátása, mikor rámutatott arra, hogy „a zenei tetszésnek legalább egyik tényezőjét az emlékeinkben kell keresnünk . . . , s ami minden ízében új, az idegenkedést, s nem gyönyörűséget kelt” (1914. 30. köt. 43 l.). Ezzel vázolta az újabb zenei irányzat terjedési nehézségét. Ugyanis a teljesen új tartalmú zenemű idegenkedést kelt a hallgatóban,

¹ JÁRDÁNYI PÁL: *A zene a Nyugatban*. Muzsika 1966. 5. sz. 7—9. és 6. sz. 8—10.

² KORNIS Gyula: *Magyar filozófusok*. Bp. 1930. 204.

³ MOLNÁR Antal: *Posch Jenő: Adalékok a zene pszichológiájához*. Szimfónia 1917. 6—7. sz. 197—200.

⁴ MOLNÁR Antal: *Bevetés a zenekultúrába*. Bp. 1937. 139.

mert nincs annak nyoma emlékeiben. Nagy fontosságot tulajdonított a ritmus lüktetésének. Szerinte a ritmizált melódiát könnyebb felfogni, mint az egyenlő hosszúságú hangokból összetevődő dallamot.

Posch bölcséleti megalapozottságú dolgozatának magas színvonalát nem érte utol Dienes Valéria két lélektani cikkének eszmeisége (1906/6. és 9. sz.). Nélkülözte a szerző a tárgyilagosságot, amikor Wagner zenéjében hanyatlás gyanított. Ő is — Poschhoz hasonlóan — célba vette a konktrapunktikus stílust, mert szerinte „itt elvész a melódia” (6. sz. 6. l.). Míg az első dolgozatában lekicsinyelte a programzenét, a következő közleményében részletezte célkitűzését, s egyúttal bőven elemezte a színes hallást. Eszerint más-más hangnemek hallatára különböző színekre gondolhatunk ugyan, de elismerte, hogy ha a hallgatónak asszociációja keletkezik a mű élvezése folytán; az nem okvetlenül ugyanaz, mint amilyen a zeneszerzőnek, tehát Dienes hitt az egyes hangnemek színrelációjában. Elmélete teljesen szubjektív. Hiszen Beethoven Pasztorál-szimfóniája annak idején nem a mai F-dúrban, hanem magasabban, a mai Fisz-dúrban hangzott el. Bach alkotásai pedig talán 3/4 hanggal is feljebb zengtek a XVIII. század első felében. Egyébként Wallaschek nyomán Posch is helyesen állapította meg, hogy a darabok karakterén nem változtat a transzponálás, azaz a más hangnembe való áthelyezés (XVIII. 27. sz. 412. l.).

A Társadalomtudományi Társulat szabad iskolájában adott elő Molnár Antal, a jóhírű zeneesztéta 1917. december 12-én *Európa zenéje a háború előtt* címen, s ezt publikálta a lap az 1918/3. számában. Kodály véleménye visszhangzik Richard Straussról alkotott nézetében. Szerinte:

„... vezére volt Strauss a maga korának, de lejtőn vezetett útja lefelé... melódiái régi férfikari hangulatokat nyújtanak ki konvencionálisan üres rétestésztaivá” (156. l.).

Megérezte már akkor az orosz zene nagy jelentőségét: „Keleten hatalmas óserő lappang, s ennek csak előjele Csajkovszkij művészete” (158. l.). Nézetei ma sem avultak el.

A művészi zene népszerűsítéséről cikkezett dr. Hubert Emil (1905/3—4. sz.) folytatva a *Budapesti Szemle* 1903/9. számában megjelent gondolatait. Észrevételei általában helyeselhetők. Beethoven több művét elemezte, sőt még kérdéseit is idézte a beszélgető füzetéből. Felszólalt a budapesti Filharmóniai Társaság eljárása ellen, amely a szükségesnél kevesebb próba után rendez hangversenyt. Említette az 1904. december 11-i népszerű magyar estet, amelyen Erkel *Ünnepi nyitánya*, Buttykay *Ünnepprontók* című szimfonikus költeménye és Mihalovich *Boszorkánytánc*a került előadásra. „Erkelnél minimális, Buttykaynál még kevesebb, Mihalovich zenéjében semmi magyar jelleg nincs” — állapította meg helyesen Hubert. Majd a frazirozás kérdésében vitázott Bloch Józseffel, kinek szisztémája ebben a kérdésben eltért Riemann módszerétől. Bloch szerint az előadóművészek sem követik Riemann frazirozási felfogását. Bloch válasza és Hubert viszontválasza ugyanazon számban jelent meg (1905. 10. sz. 339—352. l.).

Jegyzetek a zeneművészet fejlődéstanához címen Brenner József cikkezett Csáth Géza néven (1907. 7. sz. és 9. sz.). Ő Bücher elméletével szembe fordulva a dallamot tekintette ősbibb mozzanatként, s a ritmust későbbi fejlődési foknak a zenében. Szerinte „a ritmus a zenében kései import” s másutt is megemlítette, hogy „ritmikai megalapozást Corellinél még hiába keresünk”. Szerinte a népdalok nagy része tetszés szerint ritmizálható. Egyik véleménye sem helytálló, Corelli művészete fejlett ritmus tekintetében, s a népdalokban a szöveg lebegése, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása diktálja a dal zenei ritmikáját. Érdeme, hogy már akkor dicsérőleg megemlítette Bartók—Kodály-népdalgyűjteményét.

Kis dallamtörténetet adva rámutatott a klasszikus és romantikus mesterek melódiái közötti különbségre.

Könyvismertetéssel mindössze egy ízben találkozunk a lap hasábjain, mégpedig Kovács Sándor bölcészeti doktori disszertációját, a *Prolegomena a zene fejlődéstani történetéhez* című munkáját bírálta Csáth Géza Cs. G. aláírású cikkében. Kovács a zene kibontakozására vonatkozólag teljesen Spencer fejlődéstani elvét alkalmazta. A haladást részletezte a szerző a sokszólamúság, formai tagoltság, hangszerelés, hangjegyzírás területén külön-külön. Helyesen rámutatott a bíráló, hogy Kovács a szép fogalmát a fejlett fogalmával helyettesítette, s formai bomlást, dekadenciát látott Debussy művészetében, pedig neki köszönhető a XX. századi új zene remek kibontakozása. Kovács könyvével egyébként foglalkozott dr. Wagner József is,⁵ aki dicséréte mellett rámutatott arra a hiányosságára is, hogy nélkülözzük értekezésében az összhangzattan, a konszonancia — diszszonancia értelmezése fejlődéstánának kifejtését.

Egy több mint három éves zenepszichológiai értekezés, két más lélektani dolgozat, egy fejlődéstani cikk, viták, könyvbírálat nem nagy anyag 19 év alatt, de hozzájárult a korabeli zenei közízlés fejlesztéséhez. A *Husodik Század*, mint a század eleji haladó gondolkozású, Horváth Zoltán elnevezése szerint a második magyar reformnemzedék lapja sokoldalú tárgykört ölelt fel. Társadalomtudományi, gazdaságpolitikai, nemzetiségi, falukutatói problémák mellett kiterjedt figyelme a kivándorlási, szociológiai, materialista filozófiai kérdések vizsgálatán kívül zenelélektani feladatok megoldására is. Csak azt sajnáljuk, hogy a század kezdeti élvonalbeli zenetudósaink, zeneíróink nem szólaltak meg hasábjain. Jászó Oszkár, Kunfi Zsigmond, Pikler Gyula, Szabó Ervin, Ignóty stb. íróknak ebben a folyóiratban publikált magas színvonalú értekezéseiből csokorra valót, kb. 1160 lap terjedelemmel megjelentetett a Gondolat kiadó 1973-ban, amelyeket ismertetett az *Irodalomtörténeti Közlemények* című szaklap is.⁶ Csakhogy a kétkötetes, válogatott tanulmányokat tartalmazó cikksorozatban egyetlen zenei irányú dolgozatra sem bukkanhatunk. Ezért igencsak hézagpótló, ha röviden ismertetjük a 7—8 muzikológiai közlemény célkitűzését. 1947—49 között Csécsy Imre, a *Husodik Század* egyik munkatársa, a Galilei-kör régi tagja újból megindította ugyancsak ezen a néven a folyóiratot, de a rövid életű revüvel nem foglalkozunk sorainkban, mert nem akad benne zenei vonatkozás.

SONKOLY ISTVÁN

A bécsi „Új Világ” (1920). „A postai szállításból kitiltom. . . !” — így fogadta a kurzus az Ausztriába menekült magyarok többi lapjával együtt az 1920. szeptember 3-án indult *Új Világ* című hetilapot is.

„. . . magyar emigráns írók és újságírók róják ezeket a hasábokat. Ez a lap a kiüldözött magyar kultúra egyik menedékhelye kíván lenni. . . itt készül az új Magyarország; a mi nyomorunk, párosulva a magyar börtönök kínjával fogja megszűlni azokat az erőket, melyek a darutollas kannibálok földjét ismét lakhatóvá teszik. . .”

— e szavakkal kezdődik az első évfolyam bemutatkozó cikke (*A fehérterrortól*).

Végiglapozgatva az *Új Világ* kilenc fennmaradt számát, érthetővé válik, miért súlyosította el ezt a lapot is a korabeli Magyarország. Minden egyes számát áthatja a reakció, az ellenforradalom, a kurzusvilág gyűlölete és megvetése, s annak világos tudata, hogy az ellene folytatott harc: kötelesség. Kötelessége nem csak a kommunista, szocialista írástudónak, de minden tisztességes embernek.

⁵ Dr. W. J.: *Prolegomena a zene fejlődés történetéhez*. Zenei Szemle 1918. 3. sz. 94—96.

⁶ VERES András: *A szociológia első magyar műhelye . . .* ItK 1975. 1. sz. 119—121.

Az *Új Világ* rövid élete idején már élt a *Bécsi Magyar Újság*, mely élenjárt az ordasvilág elleni harcban; működött a Bécsi Magyar Kiadó; az emigrációba kényszerült magyar írók és művészek szüntelen harcban állottak a hazai különítményes szellemmel, mely a korszak végén végzetes tragédiába taszította a népet, a hazát. A lap függetlennek vallotta magát — „... nem tartozik egyetlen frakcióhoz sem, egyedül az egész emigrációnak és Magyarország szenvedő népének érdekeit tartja szem előtt...” —, de tematikája, hangvétele, szerzői névsora egyértelműen a szocializmus ügye melletti elkötelezettségről, a levert Tanácsköztársaság melletti hűségről tanúskodik.

Az impresszum-adatokban főszerkesztőként Bakonyi Endre, felelős szerkesztőként Neubrand Ferenc neve áll. Mivel az *Új Világ* mindössze két hónapig élt — szerzői névsora sem hosszú: Antal Sándor, Bakonyi Endre, Balázs Béla, Frank László, Gábor Andor, Halmi József, Herceg István, Lehotai János, Lengyel József, Németh Andor, Paál Ferenc, Rácz Béla, Rényi Edit, Sinkó Ervin, Vozári Dezső és Zemplényi Klára.

A szeptemberi első számtól az október 28-án megjelent utolsóig uralja a lapot a fő tematika: a „darutollas kannibálok” világának leleplezése. Erről ír Gábor Andor (*Mege-szi őket a hadseregük; Börtön-napló; Ébredők ébredése*), Halmi József (*Horthy Miklós, Gróf Károlyi Imre irodája; A bankgasse-i hazugságyár*), aki *Meddig?* című írásában egész életével tanúsított hitvallását fogalmazta meg:

„... élön és holtan keresztülgázolva fogok tovább harcolni, a kezemből szavakkal, rá-galmakkal és megfélemlítéssel ki nem csavarható tollal Horthyék véres uralma ellen, az emigrációért és mindenkiért, aki meggyalázva és megalázva szenved a gyalázatosak ural-mát. De mindenkinek, aki *itt* tollal ír, ezt kell tennie!”

Ő maga nem csak hirdette, de tette is ezt egész emigrációs vándorútján, 1967-ben bekövet-kezett haláláig.

Ez az elkötelezettség sugárzik Antal Sándor írásaiból is. Az 1919-es *Vörös Újság* volt munkatársa, a nagyváradi származású kiváló költő és publicista, aki 1944-ben koncentrá-cióis táborban vesztette életét, így ír: „... szerte a világon szétszórva a másik Magyaror-szág. Az igazi. Tízezrek, akik nyílt harcban állnak az otthoni rémuralommal.” Felszólítja a Bécsbe látogató Bródy Sándort, Molnár Ferencet és másokat, emeljék fel ők is szavukat a terror ellen (*A bécsi vendégekhez*). Ír Prohászka Ottokár színeváltozásairól, a „sokbankó fehér rabszolgáiról” s a „jó fiúkról” — a jobboldali szociáldemokrata emigránsokról.

A szerző nélkül megjelent írások sokasága egy-egy mozaikdarabban érzékelteti az egész hazai gazdasági-politikai-kulturális ellenforradalmat (*A kecskeméti Héjjas-pince; Földet kapnak a vitézek; Nemzetközi siberüzletek Magyarországon; A fehér kémszervezet titkaiból; A kurzus útlevelélezelméi; Már Prónayék is soroznak; Temető a park alatt; Horovitz Simon olaja; Színjáték Fegyverneken; Marcali fehér gyilkosai, Bibótól — Horthyig*).

Az október 1-i szám hírül adja, a Prónay-különítmény tizennyolc embere érkezett Bécsbe, hogy a monarchista tiszteteket segítse a választási agitációban, s még kilencet küld-tek a bécsi magyar gárdába azzal a céllal, hogy baloldali emigránsokat elfogjanak és autó-val Magyarországra hurcolják őket. A Kutató Sámuel aláírással megjelent cikkek (például az *Ébredő magyarok a salzburgi Heimwehrben*) is a különítményesek ausztriai tevékeny-ségével foglalkoznak.

A politikai célt szolgálják meggyőző művészi erővel az *Új Világ* szépirodalmi darabjai is. Versek és elbeszélések, jelenetek és karcolatok — a Tanácsköztársaság leverését követő nagy emigrációs hullám első állomásának értékes dokumentumai rejtőznek *Az Új Világ szépirodalma* című állandó rovatban.

Balázs Béla tollából itt találja a kései olvasó az első emigrációs verseket (*Szüret, Utak — szeptember 10.; De profundis — szeptember 17.*).

A versek mellett könyvismertetést és néhány prózai írást közölt az *Új Világ* Balázs Bélától (*Pantomim; Egy ideál szenvedései; Régi párisi naplóból*).

Több írást őriz a lap Lengyel Józseftől — költeményeket és prózai írásokat egyaránt. Az elsőben három versét, a második számban *Szegény Kovács Gábor tanulság nélküli élete* című írását, a harmadikban mind ez ideig publikálatlan prózakölteményét találjuk.

Az *Új Világnak* hála — Németh Andor kevésbé ismert arca is egyre rokonabbá válik. Az első számban megjelent *Utazás* című verse a „jajba fült rab ország” képét idézi.

A rab hazára gondolt, amikor a Fényes Samu szerkesztette bécsi *Diogenes*be írta elbeszéléseit a rabbá lett emberekről; s a szabad Magyarorszáért írt a párizsi magyar ellenállók lapjába, a *Magyar Szemlébe*.

A szépirodalmi rovat más szerzői — Antal Sándor, Herceg István, Lázár Mária, Lehotai János, Rényi Edit és Zemplényi Klára elbeszélésekkel szerepelnek; egy-egy verssel pedig Sinkó Ervin (a Tanácsköztársaságról szóló *Optimisták* című regény szerzője) és Vozári Dezső, aki irodalmi munkásságát később a szovjet emigrációban folytatta.

Figyelemre méltók az *Új Világban* megjelent fordítások is. Itt találja az olvasó Pjotr Bezruc *Osztrava* című versét Csepy Elemér fordításában s Laotse *Az erkölcsök egyszerűsége* című költeményét Kocsis József fordítói névvel. Ami a prózát illeti, Henri Barbussetól a *Holnap* B. O. szignóval jelent meg, Tolsztoj *Az idegen és a paraszt* című jelenetét Margit Miklós tolmácsolta. Az október 1-i szám közölte magyar nyelven a Wellshez írt rt Lenin mellett kiálló Gorkij-levelet:

„... mentes a hatalom szeretetétől, puritán lélek, és oly szerényen él a Kremlben is, mint párizsi száműzetésében. Nagy ember, becsületes ember. Szerepe Oroszország ugarán a fáradhatatlanul dolgozó ekéhez hasonlatos.”

Az *Új Világ* szerkesztőjének nevét a kései olvasó hasztalan keresi kézikönyvekben. Vajon ki lehetett az a Bakonyi Endre, aki ezt a magas színvonalú, a másik Magyarorszáért harcra hívó lapot szerkesztette? A Rigában született, jelenleg Budapesten élő özvegyétől elbeszélte életút varázsolja elénk a szerkesztő alakját. Bakonyi Endre 1887-ben született Karcagon. A debreceni híres kollégiumban nevelkedett, majd a budapesti Markó utcai gimnáziumba járt. Apja Debrecen város Függetlenségi Párti képviselője volt, baloldali liberális ember.

Bakonyi Endre fiatalon csatlakozott a munkásmozgalomhoz; 1905-ben a szocialista diákszövetség tagja — apja rosszállásától kísérve. A jogi karra járt Budapesten, utána külföldi tanulmányok következtek — Bazel, Grenoble, Párizs, majd egy esztendő Londonban. Közben elvégezte a Jaurès vezetése alatt álló École Socialiste-ot közvetlenül a háború előtt. Annyira szerette Jaurès-t, hogy szinte gesztusait is átvette, igen jó szónok volt. Még a háború előtt hazatért és a Lovászy szerkesztette *Magyarország* című lapnál dolgozott; a háború első felében két esztendeig haditudósító Svájcban. 1916 végén tért haza. Az őszirózsás forradalom idején a Miniszterelnökség Sajtóosztályán dolgozott, szoros összeköttetésben Alpári Gyulával. Károlyi Mihályt ő kísérte Belgrádba a fegyverszüneti tárgyalásokra — mivel kiténően beszélt a francia nyelvet, ő tárgyalta Károlyi nevében. 1918-ban akart belépni a Kommunista Pártba, de Alpári lebeszélte, mondván: „Nekünk szükségünk van egy legális emberre.”

A Tanácsköztársaság alatt Kun Béla mellett dolgozott a Külügyi Népbiztosságon mint a nyugati problémákkal foglalkozó sajtóosztály vezetője; az összes francia nyelvű hivatalos okmányok fordítása az ő kezén ment keresztül. Régi barátság fűzte őket egymáshoz, amikor Kun Béla Kolozsvárról Budapestre költözött, ő segítette elhelyezkedni. Felesége — aki nyelvészetet tanult Franciaországban, s Grenoble-ban ismerkedtek meg — szintén a Sajtóosztályon dolgozott a Tanácsköztársaság idején — mivel orosz származású volt (paraszt nagyszülői vándoroltak ki a cári uralom idején), az orosz nyelvű nyomtatványok tartoztak hatáskörébe, s az összes Lenin-sürgönyök az ő kezén mentek keresztül.

1919. augusztus 1-én letartóztatták Bakonyi Endrét. Egész télen át a Szerb utcában ült tüdő- és mellhártyagyulladásal. Apjának — aki a háború idején a minisztériumi hadügyi bizottság tagja volt — összeköttetései révén sikerült elérnie, hogy a beteg foglyot hazaszállítsák. De ettől fogva naponta kétszer megjelentek a rendőrök megnézni, hogy meghalt-e már. Ádám professzor operálta, felesége volt az asszisztens — ápolónőt nem engedtek be a rendőrök.

Érdekes epizód: letartóztatása után Révész Mihály azonnal felajánlotta segítségét (ügyvéd vagy pénz); Esztergályos János pedig üzent, hogy majd ha kiszabadult, keresse fel a Conti utcában (ott volt a *Népszava* szerkesztősége, mellyel Bakonyi Endre már korábban kapcsolatban állott), hozzáfűzve: „annak dacára, hogy átment a bűdös bolsikhoz, mégis a miénk volt”.

1920-ban Bakonyi a Lövereken át illegálisan Ausztriába szökött, apja vállalt érte kezességet. Az év vége felé felesége is követte az emigrációba.

Az emigráció első korszakában Bakonyiné a bécsi szovjet követségen dolgozott, Bakonyi pedig az *Inprekorr*-nál, Alpári mellett. Nagyra becsülte Alpárit és áradozott róla („tagbaszakadt, meglehetősen rendetlen, de nagyon okos és jó ember volt”). 1923-ban a szovjet Landler Jenőhöz fordult Bakonyi Endre miatt. „Mi katonák voltunk — mondja Bakonyi Endréné —, ha a párt azt mondta, hogy menni kell, akkor mentünk.” 1923 és 1927 között Bécsben dolgoztak. 1927 elején Bakonyit letartóztatták, majd kitoloncolták Ausztriából, felesége négy hónapig semmit nem tudott róla, míg végül beutazási engedélyt kapott a Szovjetunióba. (Később megtudta, hogy Bakonyi közben Berlinben, Fritz Rungénál volt, az *Inprekorr* gazdasági vezetőjénél.) A moszkvai pályaudvaron Rákos Ferenc várta (kislányuk ekkor egy esztendő volt) — és férje, az *Inprekorr* moszkvai tudósítója, aki ettől kezdve végig illegális munkát végzett, többnyire külföldön. Bakonyi Endréné Czóbel mellett dolgozott a moszkvai Marx—Engels Intézetben, ahol főleg Marx-kéziratokkal foglalkozott. Férjét 1937-ben látta utoljára. . . Ő maga pedig lágerbe került, ahonnan kilenc esztendő múltán szabadult.

A svájci tartózkodás idején, a zimmerwaldi konferencia után sokszor látták Lenint (mint mondja: harminceszor is) a berni Volkshaus nagytermében. Lenin beszélt, a svájciak pedig szivarozva, a söröskriglik mellett ülve hallgatták. Bakonyiék a szomszéd asztalnál ülve sokszor látták, hogy étkezésében is milyen rendkívül szerény volt Lenin — a menülevest ette naponta és utána fasírtot —, négyesben ebédeltek: Lenin és Krupszkájja, Radek, Zinovjev. De Bakonyiék többnyire a kisteremben ettek, ahol vizet is lehetett inni. Vasárnapként látták kirándulásra indulni Lenint feleségével; nagyon szerettek biciklizni.

Bakonyi Endre és felesége a párt katonái voltak. A párthoz való hűséget tanúsítja az 1920-as bécsi lap is, mely október 28-án — ez az általunk fellelt utolsó szám dátuma — minden valószínűség szerint megszűnt. Munkatársai hamarosan ismét kezükbe vették a vándorbotot. A fennmaradt kilenc szám azonban — talán egy kissé sikerült ezt érzékeltetni e rövid, tárgyilagos ismertetésben — a magyar szocialista irodalom értékes darabjait őrzi.

MARKOVITS GYÖRGYI